

הפיקוד המרחבי כמסגרת להפעלת כוחות היבשה בצה"ל (1948–1956)

עמירם אורן

כללי

הארגון הגאוגרפי הארצי של צה"ל כפי שהוא מוכר כיום מתבסס על ארבעה פיקודים מרחביים: פיקוד צפון, פיקוד מרכז, פיקוד דרום ופיקוד העורף. הספרות שעניינה בטחון ישראל בכלל והקשרו הצבאי בפרט אינה עוסקת בהיבט המרחבי של צה"ל, בוודאי לא בתקופת הקמתו. מטרתו של מאמר זה להציג את ראשית התפתחותם של הפיקוד המרחבי ושל עוצבות היסוד של כוחות היבשה בשנותיו הראשונות של צה"ל. בהקשר זה יידונו הרקע המדיני, הבטחוני והכלכלי של התפתחות זו, תפיסת הביטחון של צה"ל בכל הנוגע לאיום על מדינת ישראל ולמענה הראוי לו, והשינויים הארגוניים שחלו בצה"ל למן הקמתו במלחמת העצמאות, במהלך תקופת המעבר שלאחריה ועד תקופת בנייתו מחדש, מ-1950 ועד מבצע סיני.¹

ההחלטה למקד את הדיון במסגרת הזמן שבין מלחמת העצמאות למבצע סיני נסמכת הן על שיקול ענייני, הן על שיקול טכני. לשיקול הענייני שלושה היבטים: ראשית, בתקופה הנדונה התבסס צה"ל בעיקר על חיל רגלים, והדבר השפיע על ארגון המסגרות המרחביות שלו; שנית, מקובלת הקביעה כי בסוף שנת 1956, לאחר מבצע קדש, הסתיימה תקופת 'העשור הראשון' והוסר (לפחות זמנית) איום חיסולה של מדינת ישראל; ההיבט השלישי של השיקול הענייני הוא הכוונה להשוות את מסגרת הזמן הנדונה לזו שבה עוסקים רבים מן המחקרים שהתפרסמו בעשור האחרון, המנתחים מנקודת מבט היסטורית, מדינית וצבאית את התקופה שבין שתי מלחמות אלה.² השיקול הטכני הוא זמינות התייעוד ההיסטורי הצבאי,

- * מאמר זה הוא עיבוד מתוך עבודת דוקטור: 'צבא ומרחב – שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע קדש (1948-1956)', החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה 2003 [להלן: אורן, 'צבא ומרחב'].
1. במסגרת זו אין כוונה להרחיב את היריעה ולדון בהשפעותיהן של דוקטרינות צבאיות אירופיות (הבריטית, הסובייטית והגרמנית) שלפיהן פעלו בעלי תפקידים במטכ"ל באותה עת. המאמר גם אינו עוסק בנושא מערך ההגנה המרחבית. נושאים אלה מחייבים דיון נפרד.
 2. יחיעם ויץ, 'קץ הראשית לבירור המושג "ראשית המדינה"', בתוך: הנ"ל (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997, עמ' 235-256.
 3. זכי שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995; מרדכי

זה המצוי בארכיון צה"ל ופתוח לעיונו של הציבור הרחב ללא מגבלות של בטחון-שדה (תיעוד מן השנים 1948-1956).

הארגון המרחבי של 'ההגנה'

משלהי 1946 אורגן הכוח הלא-מגויס של 'ההגנה' בשש מסגרות טריטוריאליות לפי ריכוזי היישוב היהודי, מרביתו בתחומי 'רצועת ה-N' ההתיישבותי. שש המסגרות מנו שלושה מחוזות עירוניים - תל-אביב, חיפה וירושלים, ושלושה גלילים כפריים - דרום, תיכון, וצפון.⁴ בתחילת נובמבר 1947, לקראת המלחמה הצפויה, ארגן מטה 'ההגנה' את הכוח הצבאי על בסיס גאוגרפי.⁵ 'החיל', הכוח הלוחם העיקרי, הורכב מן החיילים הצעירים וכלל את הפלמ"ח (פלוגות המחץ) ואת החי"ש (גדודי חיל השדה). פלוגות המחץ נועדו להיות כוח עתודה ארצי נייד המאורגן במעין חטיבה ארצית שיש לה מטה נפרד. בדצמבר 1947 כלל הפלמ"ח שישה גדודים שפעלו כמסגרות פיקודיות ועסקו בנושאי המנהלה.⁶ מבחינה טקטית הורכב הפלמ"ח ממחלקות - יחידות היסוד, שעסקו עד אז לסירוגין באימונים ובעבודה בקיבוצים.⁷ גדודי חיל השדה אורגנו בארבע חטיבות מרחביות ששימשו מסגרות טקטיות ומנהלתיות: חטיבת הצפון (חטיבת לבנוני, ובה 5 גדודים שהיו פרושים בגליל הצפון ובמחוז חיפה); חטיבת התיכון (3 גדודים בגליל התיכון ובחלק ממחוז תל-אביב מצפון לקו ירקון ואילון); חטיבת הדרום (5 גדודים במחוז תל-אביב מדרום לנחל איילון וגליל הדרום);

- בראון, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש 1956, קריית שדה-בוקר 1991; הנ"ל, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחץ של ישראל, 1955-1957, תל-אביב 1992; מוטי גולני (עורך), חץ שחור: פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, תל-אביב 1994; משה שמש ואילן טרואן (עורכים), מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש, קריית שדה-בוקר 1994; מוטי גולני, תדיה מלחמה בקיץ...: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, תל-אביב 1998; שמעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות תפיסת הביטחון של ישראל על רקע המלחמה הקרה, 1949-1953, תל-אביב 2000; זכי שלום, מדיניות בצל מחלוקת: מדיניות הביטחון השוטף של ישראל 1949-1956, תל-אביב 1996; דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1998; בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956, תל-אביב 1996.
4. שאול אביגור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, תל-אביב 1976, כרך ג, חלק שני, עמ' 1275-1297.
 5. 'פקודת המבנה הארצי, נובמבר 1947' מ-7 בנובמבר 1947, קובץ תעודות ממלחמת העצמאות, מערכות, 263-264 (יוני 1978), עמ' 10-11.
 6. מסמך מטה מאת גיאורג: מבנה גדוד שירות מיוחד (פלמ"ח), נובמבר 1947, ארכיון צה"ל (א"צ) 481-59/1949.
 7. פריסת מחלקות הפלמ"ח ב-15 בנובמבר 1947, א"צ 481-72/1949; מסמך המועצה ליריין מ-3 בדצמבר 1947 על הבסיסים האופרטיביים של הבולגרים למצב ג' ובו פירוט מושב מטה הגדוד, מטה הפלוגות ופריסת המחלקות, א"צ 481-1208/1975, וכן מסמך על פריסת פלוגות הפלמ"ח מ-30 בדצמבר 1947, א"צ 481-44/1949.

וחטיבת ירושלים (2 גדודים במחוז ירושלים). נוסף על אלה כלל הכוח הצבאי גם את ה'משמר' (חי"ם), ששירתו בו חיילים מבוגרים בהגנה ניחת על היישובים הכפריים. הם אורגנו על-פי אזורים כיחידות היסוד של 10 נפות והיו נתונים לפיקודן של מפקדות חטיבות החי"ש: חטיבת הצפון פיקדה על נפות תל-חי, כינרת, גלבוע, יזרעאל וזבולון, חטיבת התיכון פיקדה על נפות שומרון, חפר ושרון, וחטיבת הדרום – על נפות רחובות, גזר ומרחב נגב בפיקודו של מטה הפלמ"ח. שלוש הערים הגדולות והיישובים הצמודים אליהן היו מרחבי הגנה עצמאיים, שהוקצו להם כוחות חי"ם נפרדים.⁸

בתחילת 1948, עם המשך הגיוס, התגבש בהדרגה כוח צבאי סדיר של 'ההגנה'. הכוח הורכב מששת גדודי הפלמ"ח שתוארו לעיל ומשש חטיבות חי"ש (חטיבת לבנוני פוצלה לשתי חטיבות – כרמלי וגולני, וחטיבת הדרום פוצלה גם היא לשתי חטיבות – גבעתי וקרייתית). שלוש חטיבות חי"ש היו אחראיות לאזורי היישוב הכפריים ושלוש האחרות היו אחראיות לערים. כל אחת מהן שימשה מסגרת פיקודית וארגונית נפרדת שפעלה באופן עצמאי בהתאם להנחיות מטה 'ההגנה'. גדודי הפלמ"ח וגדודי החי"ש לא תפקדו עדיין כמסגרות מבצעיות ומשימותיהם היו בעיקר קליטת המגויסים במסגרות המשנה ואימונם הבסיסי בגזרה שחפפה את מרחב גיוסם. עם זאת, תהליך התארגנותם והכשרתם של חטיבות החי"ש ושל גדודי הפלמ"ח היה מלווה בפעילות מבצעית באזוריהם, פעילות שביצעו כוחות בסדר גודל של מחלקה או פלוגה ולעתים אף כוחות גדולים יותר. עם הזמן גברה הפעילות המבצעית ובהדרגה תפסה מקום חשוב יותר ויותר בכלל פעילותו של הכוח.

ערב פלישת צבאות ערב עדיין היה הכוח הלוחם של 'ההגנה' מאורגן במסגרת המרחבית וכלל שש חטיבות חי"ש: גולני, כרמלי, אלכסנדרוני, קרייתית, גבעתי ועציוני (ויחידות החי"ם הכפופות להן), ושלוש חטיבות פלמ"ח: יפתח והנגב (שלהן היו כפופים כוחות חי"ם בגליל העליון ובנגב הצפוני) וחטיבת הראל. כמו כן הוקמה חטיבת עתודת מטכ"ל, חטיבה 7.⁹

קביעת החזיתות וארגון

בקרבות הבלימה נלחמה כל חטיבה במרחבה כשהיא פועלת כמסגרת הפיקודית העליונה בהנחייתו של המטכ"ל. צפון הארץ, בניגוד לשאר האזורים, אורגן במסגרת פיקודית אחת, חזית הצפון, שכללה את מרחביהן של חטיבות גולני וכרמלי.¹⁰ למטה החזית לא הוקצה מקום קבוע והוא נע בהתאם לצורכי הפיקוד בחזית ובתחילה התמקם ביבנאל.¹¹ לאחר זמן, כשהוקמה

8. הארגון המרחבי של הנפה ועריכת הכוחות המוצבים בה בזמן שלום מדצמבר 1947, א"צ 1/1952-1196.

9. לפירוט ולהרחבה בעניין הפריסה ראו אורן, 'צבא ומרחב', נספח לפרק 1.

10. משה כרמל, 'לידתה וצמיחתה של חזית הצפון', מערכות, 279-280 (מאי 1981), עמ' 23-29.

11. מטה חזית הצפון גולני וכרמלי מ-27 במאי 1948, מטה אחיד לחזית הצפון, א"צ 6127-84/1949; וראו גם

כרמל, לעיל הערה 10.

חטיבת עודד בגזרת הגליל העליון היא הוכפפה למטה החזית.¹² בזמן ההפוגה הראשונה חולק שטח חזית הצפון לארבע גזרות משנה, שבהן נערכו שלוש החטיבות באופן שאפשר לניידן במקרה של הפרת ההפוגה.¹³ לקראת תום ההפוגה ובזמן קרבות 'עשרת הימים' פוצלה חזית הצפון לכמה גזרות.¹⁴ לעומת זאת, במבצע 'דני', שתבע את המאמץ העיקרי במרכז הארץ, לחמה מעין חזית, שעליה פיקד יגאל אלון באמצעות מטה הפלמ"ח. בחזית זו נלחמו חטיבת יפתח (שהועברה בזמן ההפוגה הראשונה מהגליל), חטיבה 8 (שהוקמה בזמן ההפוגה הראשונה), חטיבת קריית וחטיבת הראל, וחלק מחטיבת אלכסנדרוני.

עם תחילת ההפוגה השנייה ניתנה הדעת לאופן ארגונו של הכוח הלוחם לקראת המשך המערכה. ראש אגף המטה, יגאל ידין, הציע לשר הביטחון דוד בן-גוריון ולרמטכ"ל רב-אלוף יעקב דורי לארגן את הכוח הלוחם בארבע חזיתות מרחביות, שתהיינה כפופות להן חטיבות בעלות מבנה אחיד,¹⁵ כדי לאפשר לכוח לנהל בו בזמן כמה קרבות הכרעה. עוד הציע כי חיל המשמר יאורגן כך שיוכל להרחיב את אחיזתו בקווי הגנה ולשחרר את החטיבות הלוחמות לפעילויות התקפיות.¹⁶

הצעתו של ידין התקבלה וזמן קצר לאחר מכן הוחל ביישומה. בהתאם לפקודת הרמטכ"ל 'ארגון הארץ בחזיתות' חולקה הארץ לארבעה מרחבי פיקוד¹⁷ ולכל אחד מהם הוקצו חטיבות¹⁸ ונפות חי"ם. למפקד חזית הצפון מונה משה כרמל, שהמשיך בתפקידו מאז קרבות הבלמה. תחומה של חזית זו הורחב וכלל את הכרמל ואת מישור חוף הכרמל,¹⁹ ולפיקודה היו נתונות חטיבות כרמלי, גולני, עודד, חטיבה 7 ונפות חי"ם תל-חי, כינרת, גלבע, יורעאל, צידוני והדרי. למפקד חזית המזרח התמנה דן אבן. שטחה כלל את השרון עד קו הירקון ובפיקודה היו חטיבת אלכסנדרוני ונפות חי"ם שומרון, חפר ושרון.²⁰ למפקד חזית המרכז נתמנה סגן

12. הודעת מטכ"ל/אג"ם מ-7 ביוני 1948, אב"ג, חטיבת תיקי נושא, תיק 9-2-6 (במקור א"צ).
13. מטה חזית הצפון מ-13 ביוני 1948, התארגנות ופעילות בתקופת ההפוגה, א"צ 1012-82/1949-6127-91/1949-7.
14. המטה הנייד של החזית הועבר מיבנאל והתמקם במרחביה ובהמשך קרבות 'עשרת הימים' עבר למזרע. חלק מחטיבת כרמלי לחם בעמק החולה במבצע 'ברוש', חלק מחטיבות כרמלי וגולני בפיקוד מפקדת החזית לחם בקרבות ג'נין, וחטיבה 7, שסיימה את התארגנותה במחנה עין שמר לאחר קרבות לטרון, לחמה בגליל התחתון המערבי במבצע 'דקל' עם אחד מגדודי חטיבת כרמלי.
15. שלושה גדודי חי"ר, גדוד נשק מסייע ופלוגה משורינית, ובמקרים מסוימים גם יחידות מיוחדות.
16. מצע ראש אג"ם לשר הביטחון ולרמטכ"ל מ-1 באוגוסט 1948, אב"ג, חטיבת תיקי נושא, תיק 9-2-3 (במקור א"צ).
17. פקודה מ-6 באוגוסט 1948, א"צ 6127-83/1949, 6127-84/1949, 2315-42/1950; מינוי הרמטכ"ל למפקדי החזיתות, א"צ 2315-46/1950.
18. שלוש חטיבות היוו עתודת מטכ"ל ומוקמו במרכז הארץ: חטיבה 8 בתל לטווינסקי, חטיבת הראל במחנה שמול שדה-התעופה בלוד, וחטיבת יפתח במחנה באר-יעקב.
19. מטכ"ל/אג"ם למטה חזית המזרח ב-2 בספטמבר 1948, א"צ 2384-1/1950.
20. לאחר מבצע 'דני' החליט אג"ם לצרף למרחב קרייתנו את האזור שבין מרחבי החטיבות שהיה סמוך לנפת עין של חטיבת אלכסנדרוני. הקו נקבע מחוף הים מצפון לירקון, כלל בתחומו את שדה-התעופה של תל-

מפה 1: חלוקה לחזיתות ולמחוזות

מקור: מפות שהוכנו לעבודת הדוקטור. ראו כוכבית לעיל.

אביב, עבר דרך שיח מוניס ומזרחה עד ראש העין, וכלל גם את תחנת השאיבה והמשלטים המגינים ושולטים עליה. ראו: פקודת מטכ"ל/אג"ם מ-21 ביולי 1948, תיקון הגבולות בין מרחבי קריית ואלכסנדרוני, א"צ 6127-84/1949.

הרמטכ"ל צבי איילון ובתחום פיקודו נכללו חטיבת קריית, מחוז תל-אביב - שאליו צורפו גפת חי"ם ירקון (שהועברה מחטיבת אלכסנדרוני), מחוז ירושלים וחטיבת עצינוני. קו התיחום הדרומי של חזית המרכז, הקו שהפריד בינה לבין חזית הדרום, עבר לאורך ואדי נבי-רובין (קטעו המישורי של נחל שורק), דרך עיינות, בית-עובד, כפר אהרון ונען (בלי רחובות), לעבר קו מסילת הברזל ועד לכביש הר טוב-שער הגיא.²¹ כך למעשה צורף לשטח החזית תחום חבל נס-ציונה מנפת חי"ם רחובות. למפקד חזית הדרום התמנה יגאל אלון, שפיקד על חטיבת גבעתי ועל חטיבת הנגב. תחום החזית כלל את מישור החוף הדרומי ואת צפון הנגב מגדרה ודרומה.

כל חזית חולקה לשלושה מרכיבים פונקציונליים: במטה של כל אחת מהן נקבעו אגף לוחם להפעלת היחידות הלוחמות, אגף מנהלתי לריכוז מנהלת החזית והשירותים הלוגיסטיים, ואגף מרחבי לטיפול בענייני חיל המשמר וההגנה על היישובים ועל המרחב. הפרדת רובן של יחידות השירותים החטיבתיות מן החטיבות הלוחמות והכפפתן למטה החזית וכמו כן הפרדתן של יחידות החי"ם מהחטיבות והכפפתן למפקדת החזית הפכו את החטיבות הלוחמות, למעט חטיבת עצינוני,²² לגמישות בהיערכותן והקנו להן כושר ניידות. בהמשך חולקו שטחי החזיתות למחוזות ואלה חולקו לנפות. בד בבד נקבע גם הרכב המחוזות: מטה מחוז, גדודי חי"ם שהוקצו לנפות, יחידות מחוזיות של שירותים וחילות מקצועיים.²³ מספטמבר 1948²⁴ השתנו מעת לעת הפריסה וההיערכות של החטיבות הניידות, בעיקר לקראת המשך הלחימה. לעומת זאת, הפריסה של יחידות חי"ם במחוזות היתה קבועה.²⁵

בתחילת 1949, שלהי מלחמת העצמאות והתקופה שלאחר מבצעי ההכרעה, כלל הכוח הלוחם את מרכיביו הניידים - 12 חטיבות חיל רגלים, ואת מרכיביו הניידים - 8 מחוזות. לאחר מבצע 'חורב' היו מרכיבי הכוח פרושים במרחב באופן הבא: בחזית הצפון - חטיבה 2 (כרמלי), חטיבה 7, חטיבה 9 (עודד), חטיבה 11 (יפתח), מחוז גליל, מחוז העמק ומחוז חיפה; בחזית המזרח - חטיבה 5 (גבעתי) ומחוז תיכון; בחזית המרכז - חטיבה 4 (קריית), מחוז תל-אביב, חטיבה 6 ומחוז ירושלים (עצינוני); ובחזית הדרום - חטיבה 12 (הנגב), חטיבה 3 (אלכסנדרוני), מחוז השפלה, חטיבה 1 (גולני) ומחוז הנגב, חטיבה 10 (הראל) וחטיבה 8.

21. מטכ"ל/אג"ם למפקד חזית הדרום ומפקד חזית המרכז מ-20 באוגוסט 1948, חלוקת מרחבי חזית הדרום וחזית המרכז למחוזות (ראו מפה מס' 1), א"צ 6127-83/1949 ו-1/1950-2384.

22. באוגוסט 1948 ארגן מפקד מחוז ירושלים, משה דיין, את יחידת עצינוני בשתי חטיבות נפרדות: חטיבה ניידת שלה הוקצו שלושה גדודים ויחידות נשק מסייע (לימים נקראה חטיבה 6), וחטיבת המחוז הניידת, שכללה ארבעה גדודים ושני גדודי חי"ם מבוגרים. ראו: פקודת מפקד מחוז ירושלים מ-20 באוגוסט 1948, ארגון כוחות מחוז ירושלים, א"צ 5254-382/1949.

23. מסמך מטכ"ל מ-12 בספטמבר 1948 תקן מחוז, א"צ 1025-282/1949.

24. באותו זמן החליט המטכ"ל להסב את שמות החזיתות לאותיות לפי סדר הא"ב ואת שמות חטיבות החי"ר למספרים. ראש מח' לתפקידי מטה מ-12 בספטמבר 1948 החלפת שמות היחידות, א"צ 4858-495/1949 ו-2315-42/1950 ו-2433-19/1950.

25. לפירוש והרחבה ראו: אורן, 'צבא ומרחב', נספח לפרק 1.

תקופת המעבר שלאחר המלחמה – תכנון הכוח הלוחם לעתיד ותחילת היישום

במהלך 1949 חלו שינויים מספר בסדר הכוחות ובהקצאתם המרחבית בעקבות שחרורם ההדרגתי של המגויסים. בשלב הראשון, בחודש ינואר, נקבעו 13 חטיבות חי"ר בעלות מבנה אחיד. לשם כך ננקטו כמה פעולות: שוחררו חיילים, פורקו מקצת היחידות, הועברו גדודי חי"ם מהמחוזות לחטיבות, הוקמו שתי חטיבות חדשות, ארבעת הגדודים המשוריינים אורגנו והוצבו בחזיתות על-פי קביעת מטכ"ל, הוקמו יחידות סיור חטיבתיות ואורגנו המחוזות לטיפול בבעיות מרחביות. כמו כן נוספו לכוח שתי חטיבות חדשות, וחטיבת העתודה, חטיבה 8, פורקה. הארגון המרחבי החדש נסמך על השינויים שחלו בחטיבות הודש קודם לכן: לחזית המזרח נוספה חטיבה 17 (חדשה) ולחזית המרכז נוספו חטיבה 10 וחטיבה 16 (חדשה). חזית הצפון וחזית הדרום נותרו כשהיו.²⁶

בהמשכו של תהליך הארגון מחדש והיערכות הכוחות החל המטכ"ל לדון בעתיד צה"ל בתקופה שלאחר המלחמה.²⁷ ראשית נדונה שאלת דמותו של צה"ל הן בתקופה שלאחר המלחמה, אז יורכב מצבא סדיר קטן ומחטיבות מילואים, והן בתקופת המעבר, עד שייקבעו גודלו וצורתו הסופיים.²⁸ בדיונים אלה הוחל בגיבוש דרכי הארגון של צה"ל ובעיצוב דמותו המרחבית לשנים שלאחר מכן. הרעיון שזכה לתמיכתם של מפקדי צה"ל היה ליצור צבא סדיר בסדר גודל של 20-30 אלף חיילים, שיחולק ל-4-5 חטיבות: אחת בכל אחת מן החזיתות צפון, מזרח ומרכז, ושתיים בחזית הדרום (אחת מהן משוריינת). על פי התכנון, הצבא הסדיר נועד לבלום את התקפות צבאות האויב עד גיוסם והתארגנותם של כוחות המילואים, שהיו אמורים להוות את עיקר הצבא ולכלול כ-120 אלף חיילים. הוחלט כי חיילי המילואים יאורגנו בהתאם למקומות מגוריהם ב-10 חטיבות מרחביות.²⁹

26. ראש מטכ"ל/מת"ם מ'14 בינואר 1949, פקודת אזהרה - חיל הרגלים - התארגנות מחדש, א"צ 95/1951-35/95-47/957; מסמך מטכ"ל/מת"ם למטה חזית א' מ'19 בינואר 1949, פקודת התארגנות מחדש מס' 3 (א), ומ'22 ינואר 1949, פקודת התארגנות מחדש מס' 6 (א), א"צ 1950-201/260-1951/957-47/957; מסמך מטכ"ל/מת"ם למטה חזית ב' מ'21 בינואר 1949, פקודת התארגנות מחדש מס' 5 (ב), א"צ 1949-1025-282/957-47/951; מסמך מטכ"ל/מת"ם למטה חזית ג' מ'22 בינואר 1949, פקודת התארגנות מחדש מס' 4 (ג), א"צ 1951-957-47/957; פקודת מטכ"ל/מת"ם למטה חזית ד' מ'18 בינואר 1949, פקודת התארגנות מחדש מס' 1 (ד), ומ'19 בינואר, פקודת התארגנות מחדש מס' 2 (ד), א"צ 1951-957-47/957. החזיתות הונחו לארגן את היחידות החדשות בתוך שהן מקבלות מידע מפורט על מועד תחילת ההתארגנות, על מועד סיומה ועל מקום היחידות. ראו: נספח ב' למסמך מטכ"ל/מת"ם מס' 22/1967 מיום 23 בינואר 1949, א"צ 1951-957-47/957. לדיווח מפקדי החזיתות ולפירוט המהלכים והקשיים שהיו כרוכים בתהליך ההתארגנות ראו פרוטוקול ישיבת מטכ"ל מ'9 בפברואר 1949 שהשתתפו בה מפקדי החזיתות, א"צ, פרוטוקול זה מצוי גם בתיק 18/2433-1950. על ההרכב החדש של החטיבות ראו אורן, 'צבא ומרחב', נספח לפרק 2.

27. על דיונים אלה ראו בהרחבה: יצחק גרינברג, עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים, 1949-1950, קריית שדה-בוקר 2001, עמ' 27-60.

28. דברי הרמטכ"ל בפתחת ישיבת מטכ"ל מ'22 בפברואר 1949, א"צ.

29. סיכום ישיבת מטכ"ל מ'22 בפברואר 1949, א"צ.

במרס 1949, משפחתו הסיכויים לחידוש הקרבות בהיקף נרחב – בעקבות החתימה על הסכם שביתת הנשק עם מצרים, סיום מבצע 'עובדה' והאצת הדיונים לקראת החתימה על הסכם שביתת נשק עם ירדן ולבנון – חודשו במטכ"ל הדיונים בסוגיית גודלו של צה"ל והרכבו מתוך כוונה לקדם את תהליך צמצומו.³⁰

ב־6 באפריל 1949, זמן קצר לאחר החתימה על הסכם שביתת הנשק עם ירדן, פורסמו הוראות הפיקוד העליון בעניין השינויים במבנה צה"ל ובמיוחד בארגון חיל הרגלים. נקבע כי צה"ל יכלול שלוש מסגרות: צבא סדיר, שיורכב משש חטיבות בלבד (לאחר פירוקן של שבע מ־13 החטיבות הקיימות); צבא המילואים, אשר יורכב מחיילי החטיבות שפורקו, יאורגן על־פי חלוקה גאוגרפית ויגויס בעתות חירום; וחיל משמר מרחבי נייה.³¹ עשרה ימים לאחר מכן הוצאה פקודת ההנחיות למימוש הוראות אלה. הפקודה הציגה את הרקע לשינוי במבנה הצבא: האיום הערבי והתפקידים והיכולות הנדרשים מן הצבא. מאלה נגזרו המבנה הארגוני הרצוי ואופן הקצאת הכוחות לחזיתות. כמו כן צוינו תפקידי צה"ל בתקופה שלאחר המלחמה: אבטחת הגבולות למניעת הסתננויות של אזרחים, של כוחות צבאיים למחצה ושל כוחות סדירים קטנים; שמירה על כוננות הגנתית לבלימת התקפת פתע בעזרת מערכת הגנה מרחבית המבוססת בעיקר על היישובים הכפריים, מערכת הגנה אנטי־אווירית בנקודות תורפה ונקודות מוקד מבוצרות במרחבי מפתח אסטרטגיים בצירי התנועה של כוחות האויב; ושמירה על כוננות לבלימה יזומה של התקפות פתע באמצעות 'אגרופי התקפה' של כל החילות שיופעלו בתוך זמן קצר ביותר וגיוס מהיר של כוחות המילואים. עוד פירטה הפקודה את אופן הקצאתן של החטיבות הסדירות ושל חטיבות המילואים ואת מרחבי הגיוס שלהן: לחזית הצפון הוקצו חטיבה 3 סדירה (שהועברה מחזית הדרום) וחטיבות מילואים 9 במרחב העמקים ו־2 במרחב חיפה והצפון; לחזית המזרח – חטיבה 5 סדירה וחטיבת מילואים 17 בשרון, במרחב התיכון; לחזית המרכז – חטיבה 6 סדירה וחטיבות מילואים 16 במרחב ירושלים ו־4 במרחב תל־אביב; ולחזית הדרום – חטיבה 1 סדירה וחטיבות מילואים 8, 10 ו־11 במרחב תל־אביב (שממנו יתגייסו החיילים ששילחמו בגזרת הדרום). שתי החטיבות הסדירות האחרות, 7 ו־12, נועדו להיות עתודות מטכ"ל שחלקן ממונע וחלקן משוריין.³²

בהמשך נעשתה עבודת מטה לקראת יישום השינויים במבנה צה"ל וסיכומה הוצג בדיון פורום מטכ"ל ב־24 באפריל.³³ באותו יום הוצא מסמך סיכום שכלל את פרטי הארגון מחדש, ויומיים לאחר מכן הועברו לחזיתות פקודות ביצוע לארגון ולהיערכות מחדש בארבעה

30. פרטי־כל ישיבות מטכ"ל מ־12 במרס 1949 (שתי ישיבות), 14 ו־15 במרס 1949, א"צ, ומסמך ראש אג"ם/מת"כ, ישראל בר, לראש אג"ם מ־18 במרס 1949, בעיות המבנה המוצע במצב מעבר, א"צ 580-28/1951.

31. מסמך הרמטכ"ל מ־6 באפריל 1949, הוראות הפיקוד העליון – שינויים במבנה הצבא, א"צ 580-28/1951, 1240-122/1949.

32. פקודת אג"ם/מת"כ מס' 1 – מבנה חיל הרגלים והיחידות המשורינות והממוכנות (ארעי), א"צ 1025-282/1949, א"צ 6308-30/1949, א"צ 260-201/1950, א"צ 580-28/1951.

הפיקוד המרחבי כמסגרת להפעלת כוחות היבשה בצה"ל

מפה 2: חלוקה לפיקודים

שלבנים, שהיו אמורים להסתיים בחודש יוני.³⁴ ואולם, משהוחל בארגון חטיבות המילואים התברר כי אי-אפשר למלא את תקניהן. לפיכך הוחלט ליצור גדודי עתודה מלאים ולארגנם על-פי העיקרון הטריטוריאלי.³⁵

במאי 1949, עם השלמת הסכמי שביתת-הנשק עם מצרים, לבנון וירדן והתייצבות קווי התיחום של המדינה ועם התקדמות השינוי במבנה צה"ל והתפתחות ההכרה בצורך לחסוך במפקדות, הוחלט לשנות את החלוקה הארגונית-מרחבית ברמה הארצית. המבנה של חלוקת הארץ לארבע חזיתות, שנקבע באוגוסט 1948, בוטל. במקום זאת הוחלט כי שטח המדינה יחולק לשלוש מפקדות מרחביות: מפקדת הצפון, מפקדת המרכז ומפקדת הדרום. בעקבות השינוי בוטלה חזית המזרח, שטחה הצפוני הועבר לתחום מפקדת הצפון ואילו יתרת השטח (ומרביתו) הועברה למפקדת המרכז. במספר המחוזות לא חל כל שינוי, השתנה רק אופן תיחומם ושיוכם למפקדות.³⁶

בסוף יולי 1949, לאחר החתימה על הסכם שביתת-הנשק עם סוריה, משהתברר לכול כי המלחמה הסתיימה סופית, הוחל בסיכום תוכניות מבנה הצבא לתקופה שלאחר המלחמה. בפקודת התראה של הרמטכ"ל צוין כי מבנה כוחות היבשה ישתנה: שתיים משש החטיבות הסדירות יפורקו, והכוח הלוחם הסדיר יכלול ארבע חטיבות בלבד – שלוש חטיבות חי"ר, אחת בכל פיקוד, וחטיבת שריון כעתודת מטכ"ל. עוד צוין כי החטיבות יתוגברו ויכללו את מסגרות הלחימה, הסיוע והתמיכה וכי הכוח הסדיר יכלול גם שני גדודי משמר גבולות.³⁷ הפקודה קבעה כי תהליך בנייתו של צה"ל במתכונתו החדשה יתנהל בשלושה שלבים: הראשון – מעבר מהמבנה הקיים למבנה החדש, שבו ייקבע שיא כוח-אדם של 36,800 חיילים; השני והעיקרי – הפחתה הדרגתית של כוח-האדם בצה"ל, שתימשך כשישה חודשים ובסיומה ייקבע שיא כוח-אדם של 22 אלף חיילים. מטרת ההתארגנות בשלב זה היו החזקת כוח מינימלי למקרה של החמרה במצב הביטחון, אימון המסגרות הקיימות, הקמת כוח

33. פרטי-כל ישיבת מטכ"ל מ-24 אפריל 1949, א"צ.

34. מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-24 באפריל 1949 לראש אג"ם, ראש אכ"א וראש אג"א בנושא בעיות התארגנות בצבא, א"צ 1308-416/1950; מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-25 באפריל 1949 למטה חזית א' ארגון מחדש – חיל הרגלים פקודת ביצוע מס' 10 (א); מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-25 באפריל 1949 למטה חזית ב' ארגון מחדש – חיל הרגלים פקודת ביצוע מס' 12 (ב); מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-26 באפריל 1949 למטה חזית ג' ארגון מחדש – חיל הרגלים פקודת ביצוע מס' 13 (ג); מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-25 באפריל 1949 למטה חזית ד' ארגון מחדש – חיל הרגלים פקודת ביצוע מס' 11 (ד); א"צ 1308-416/1950 ו-957-50/1951. לפירוש מבנה החטיבות והגדודים ראו נספח אצל: אורן, 'צבא ומרחב'.

35. מסמך מטכ"ל/מת"ם מ-27 באפריל 1949 למטה חזית הצפון חטיבות עתודה, א"צ 260-201/1950.

36. מסמך אג"ם/מת"ם מ-11 במאי 1949, א"צ 580-6/1951; מסמך הרמטכ"ל מ-24 במאי 1949, א"צ 1950-201/266 ו-95-35/1951. על-פי הנחיית המטה הכללי, ב-26 ביוני 1949 שוגנו שמותייהם של מות חזיתות א', ג' וד' למטות מפקדות הצפון, המרכז והדרום בהתאמה. ראו: מסמך ראש מחלקה לתפקידי מטה (מת"ם), מרדכי מקלף, מ-15 ביוני 1949, א"צ 5542-35/1949.

37. מסמך הרמטכ"ל מ-26 ביולי 1949, מערך כוחות – פקודת התראה, א"צ 1291-93/1951. למבנה החטיבות ראו: אורן, 'צבא ומרחב', נספח לפרק 2.

משמר הגבולות וארגון כוחות היבשה במבנה יסודי, קרי חטיבה מוגברת כנ"ל; בשלב השלישי אמור היה להתגבש המבנה החדש של צה"ל.³⁸

באוגוסט 1949 הגדיר הרמטכ"ל את תפקידיה האופרטיביים והמנהלתיים של המפקדה המרחבית, המסגרת האופרטיבית הגבוהה של כוחות היבשה. נקבע כי בזמן שגרה תהיה המפקדה אחראית לביטחון השוטף בשטחה, משימה שהיתה אמורה להתבצע באמצעות המחוזות או בידי יחידות שאלוף המפקדה יטילה עליהן, להכנת הכוחות המוצבים במרחבה לקראת מלחמה ולהכנת התוכניות האופרטיביות בהתאם להנחיית המטכ"ל. הוחלט כי תפקידיה יהיו להציב את היחידות הסדירות במרחבה ולאמן ולתמן אותן, את יחידות המילואים ואת יחידות חיל המשמר שבפיקודה. המפקדה נדרשה גם לתכנן, לארגן ולהפעיל מערכת הגמ"ר (הגנה מרחבית) ומערכת התגוננות אווירית באמצעות המחוזות. נקבע כי המפקדה המרחבית תנהל את הכוחות בתחומה גם בעניינים הנוגעים לכוח־אדם ופרט, לטיפול בשבויים ולסמכות שיפוט, וכי תעשה זאת באמצעות מתקנים שיקים אגף כוח־אדם בהתאם לצרכיה. בתחום אחריותה נכללו גם העניינים הלוגיסטיים, ונקבע כי אגף אפסנאות (אג"א) ושירותיו יקימו, יחזיקו ויפעילו במרחבה בקביעות בסיסים, מחסנים ומתקנים. הוחלט כי הבסיסים הארציים של שירותי אג"א יהיו כפופים למפקדה לצורכי משמעת, מנהלה וביטחון מרחביים בלבד.³⁹ נוסף על תפקידי הפיקוד המרחבי הגדיר הרמטכ"ל בפקודה מיוחדת גם את תפקידי המחוז, אף שלמעשה לא חל שינוי במספרי המחוזות ובתפקידם האופרטיבי והמנהלי מאז כינונם בקיץ 1948 ומאז ניסוח הפקודה הקודמת בעניין זה חודשיים קודם לכן.⁴⁰

ב־26 באוגוסט 1949 פרסם הרמטכ"ל את פקודת 'התארגנות צבא היבשה', שהתוותה את המשך ארגונו וביסוסם של כוחות היבשה. בפקודה זו נקבע כי עוצבת היסוד תהיה חטיבה מוגברת – רגלים או שריון – שתפעיל אינטגרטיבית את המסגרות המשולבות בה. הרכבה והמבנה שלה נועדו לאפשר פעולה עצמאית של יחידות המשנה שלה כצוות קרב שייבנה ויורכב בהתאם למשימות הספציפיות. עוד נקבע כי מערך המילואים יישען על גרעין סדיר בכל יחידת יסוד – גרעין מגויס וקבוע של מנגנון פיקודי, מנהלתי וטכני שתפקידו יהיה לאמן ולהכשיר את יחידתו לגיוס מהיר. הפקודה קבעה כי התקופה הראשונה, שמשכה לא הוגדר, תיוחד לארגון מרחבי של חטיבות העתודה ולהכנתם והכשרתם של מסגרות הפיקוד והמנהלה והמערך הטכני בכל חטיבה. נקבע כי במהלך תקופת ההתארגנות יכלול צבא היבשה הסדיר שלוש מפקדות פיקודיות (ואת יחידותיהן הייעודיות), שבפיקודן שלוש חטיבות סדירות מוגברות, שמונה מחוזות האחראיים להגנה מרחבית, לענייני משמעת ומנהלה ולביטחון היחידות במרחבם, יחידות סיוע לחימה (תותחנים, הנדסה וקשר) ויחידות המערך הלוגיסטי.⁴¹ החטיבות הסדירות שנקבעו היו שלוש: חטיבה 1 (חטיבת גולני), שהוחזרה מפיקוד דרום

38. מסמך הרמטכ"ל מ'29 ביולי 1949, התארגנות הכוחות המזוינים, א"צ 957-55/1951 ו'1291-92/1951.

39. מסמך הרמטכ"ל מ'10 באוגוסט 1949, הגדרת תפקידי המפקדה, א"צ 73-12/1952.

40. מסמך הרמטכ"ל מ'10 באוגוסט 1949, תפוצה א'-י', הגדרת המחוז, א"צ 2169-31/1950 ו'2539-8/1950.

41. מסמך הרמטכ"ל מ'26 באוגוסט 1949, התארגנות צבא היבשה, א"צ 1291-92/1951.

לפיקוד צפון, חטיבה 5 (חטיבת גבעתי), שנשארה בפיקוד המרכז, וחטיבה 7, שהועברה מפיקוד צפון לפיקוד דרום ונועדה להיות חטיבת שריון.⁴² על מנת לבצע את פעילות הביטחון השוטף, נקבעו במקום החטיבות הסדירות שלושה גדודי משמר הגבולות, אחד בכל פיקוד מרחבי. כמו כן נקבע סופית כי מערך המילואים יאורגן במבנה של חטיבה מוגברת, כמו החטיבות הסדירות.⁴³

הפיקוד המרחבי – המסגרת האופרטיבית עם בנייתו של צה"ל מחדש

תהליך בנייתו של צה"ל במתכונתו החדשה⁴⁴ החל הלכה למעשה בראשית תקופת כהונתו של הרמטכ"ל השני, רב-אלוף יגאל ידין. ב-30 בנובמבר 1949 הוצאה פקודת 'משטר חירום בצבא'.⁴⁵ תכליתה הייתה לאפשר את הקמת הכוח תוך כדי שימוש חסכוני ומושכל במשאבי אנוש, שכן עדיין שרר החשש מ'סיבוב שני' של קרבות. היעדים שנקבעו היו 'ביסוס הכוננות הארגונית של הצבא, חידוש כושר לחימתו ודריכות מתמדת נוכח האיום'.⁴⁶ בהנחיות לבניין הכוח הוגדרו היחידות הלוחמות הסדירות, נקבעו מערך המילואים ומערך ההגנה המרחבית וניתנו הוראות לביצוע תוכניות הדרכה, להגברת המשמעת, להיערכות אופרטיבית מבצעית ולקביעת יכולת התמרון.⁴⁷

מאחר שלא נקבעה זרוע יבשה הוגדרו הפיקודים המרחביים כמסגרת האופרטיבית המנהלתית העצמאית הגבוהה ביותר, שתפעל על-פי הכוונת והנחייתו של הרמטכ"ל. הרמטכ"ל סבר כי 'צרכים להפוך את המפקדה לקומנד עצמאי עד מקסימום אפשרי. כל זמן שהגבולות שלנו הם כאלה ואפשרות הניתוק של הארץ הן כאלה מוכרחים הקומנדים שלנו בצפון, במרכז ובדרום להיות עצמאיים במידה רבה שיוכלו לפעול באופן עצמאי בתקופה מסוימת'.⁴⁸ אי לכך, המשימות שהוטלו על מפקדות הפיקודים המרחביים היו אלה שנקבעו בקיץ 1949: התארגנות לשליטה מבצעית ומנהלתית מלאה במרחביהם, וגיוס חיילי המילואים, קליטתם, הצבתם ואימונם בסדר הכוחות הפיקודי, שיכלול חטיבה סדירה מוגברת, כמה חטיבות מילואים, יחידות סדירות חיליות-חטיבתיות, יחידות סדירות חיליות-פיקודיות ומערך הגנה מרחבית. כדי לאפשר למפקדת הפיקוד לשלוט על שטחה ועל כוחותיה נקבע שהמחוז ימשיך

42. אג"ם/מת"ם, ישיבת ועדת התארגנות מ"מ 28 באוגוסט 1949, א"צ 488-154/1955; מסמך הרמטכ"ל מ"מ 26 באוגוסט, תקן חטיבת שריון, א"צ 488-159/1955.

43. אגם/תכנון/מבצעים 20 בספטמבר 1949, גדודי עתודה במצב הכן, א"צ 2169-38/1950.

44. לדיון והרחבה בנושא זה ראו אצל גרינברג, עם לוחם, עמ' 113-134.

45. פקודת הרמטכ"ל מ"מ 30 בנובמבר 1949, א"צ 1291-92/1951, וכן 61-21/1952.

46. ראש אג"ם מ"מ 17 בנובמבר 1949 בנושא משטר חירום בצבא, א"צ 580-4/1951.

47. ראש אג"ם, ללא תאריך (כנראה תחילת דצמבר 1949), ובכלל זה נספח א' מטכ"ל/אג"ם, א"צ 61-21/1952.

48. פרטי-כל ישיבת מטכ"ל מ"מ 14 בנובמבר 1949, א"צ.

להיות מסגרת משנה אופרטיבית, מסגרת פיקוד על ההגנה המרחבית ועל יישובי הספר ומרחב גיוס החטיבה.⁴⁹ החטיבה המוגברת נקבעה כמסגרת היסוד של כוחות היבשה ועוצבה בהתאם לתפיסה שעליה הושתתו מבנה צה"ל ואופן הפעלתו בשעת מלחמה, קרי העתקת המערכה אל מחוץ לשטח המדינה. לפיכך נקבע כי החטיבה המוגברת תכלול את מסגרות המשנה הלוחמות ואת אלה המסייעות להן, כך שתוכלנה לפעול הרחק מבסיסי הקבע וללא תלות בהם. עוד הוחלט כי החטיבות המוגברות הסדירות יהיו אותן חטיבות שנקבעו בקיץ 1949, וכי גדודי משמר הגבולות הפיקודיים יוטמעו בהן במהלך ינואר 1950. החלטה זו נועדה להגדיל את החטיבות הסדירות ולאפשר להן לעסוק, בתוך שהן מתפצלות למסגרות המשנה, הן בפעילות של ביטחון שוטף ואבטחת מתקנים והן באימונים.⁵⁰

תפיסת הפעלת הכוח גרסה כי עם תחילת המלחמה יהיו הכוחות ערוכים במצב הגנה (דפנסיבה). המטרה האסטרטגית היתה לקצר שלב זה ככל האפשר ולעבור במהירות להתקפה (אופנסיבה) בכל רמות הלחימה (האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית) כדי להעתיק את המערכה לשטח האויב. מכאן נבעה ההחלטה לשלב את מערך המילואים בהגנה המרחבית במחוזות הכפריים והעירוניים באמצעות חטיבת עתודה מוגברת אחת לכל מחוז – כפרי או עירוני. נקבע כי נוסף על כך יגויסו במחוזות העירוניים של חיפה ותל-אביב חטיבות מילואים מוגברות, שלא יהיו קשורות למחוז. בנייתו של מערך המילואים באופן הזה נועדה לאפשר גיוס מהיר של כוחות ההגנה המרחביים לשם בלימת התקפה וגיוס חטיבות המילואים מן היישובים העירוניים 'כאגרופים אופרטיביים לאופנסיבה'.

בהמשך ננקט צעד נוסף של ייעול וחיסכון: נקבע כי המסגרת הפיקודית, הארגונית והמנהלתית של ההגמ"ר ושל חטיבת העתודה המוגברת במחוזות הכפריים ובערים בסדר גודל בינוני תהיה חטיבה/מחוז. מסגרת זו נועדה לפעול כמסגרת אחת בזמן שלום ובתחילת המלחמה ולטפל בענייני הגנה מרחבית, ביחידות חיל המשמר, בבסיס האימונים המחוזי, בבסיסי הציוד והתחמושת של יחידות המרחב ובחטיבת המילואים. הוחלט שמפקדתה תכלול את מטה החטיבה ואת מטה ההגנה המרחבית, וכי אלה יתפצלו לאחר גיוסם של חיילי המילואים: החטיבה תעזוב את מרחב המחוז, והמחוז ומסגרות ההגנה המרחבית שלו יישארו לבצע משימות של אבטחה ושמירה. עוד נקבע כי במחוזות העירוניים יוקמו חטיבות מילואים מוגברות שלא יהיו קשורות ארגונית ופיקודית למחוז, ובסיסי אימון נפרדים לחיל המשמר העירוני ולחטיבות המילואים.⁵¹

בתחילת דצמבר 1949 נקבע לוח זמנים מפורט ל'משטר החירום'⁵² ובהמשך סוכמו מבנה חטיבות המילואים, אופן הקצאתן למחוזות וסדרי העדיפות לארגון. נקבע שחטיבות השריון

49. דברי הרמטכ"ל בישיבת מטכ"ל מ-14 בנובמבר 1949, א"צ.

50. על ההחלטה להטמיע את גדודי משמר הגבולות בחטיבות הסדירות עד מחצית ינואר 1950 ראו אג"ם, זכרון דברים מישיבה שהתקיימה באג"ם ב-25 בנובמבר 1949 בנושא זה, א"צ 1166-4/1951.

51. ראש אג"ם, ללא תאריך (כנראה תחילת דצמבר 1949), א"צ 61-21/1952.

52. ראש אג"ם מ-6 בדצמבר 1949, לוח זמנים – משטר חירום בצבא, א"צ 580-4/1951.

והטיבת חי"ר ייעודית יגויסו בגיוס ארצי, ושככל המחוזות, למעט תל-אביב וחיפה, יהיה מנגנון משותף לחטיבות ולמחוז.⁵³ זמן קצר לאחר מכן הוצאה פקודת 'משטר חירום בצבא - פקודת חיל המילואים מס' 1'. פקודה זו סיכמה את תמצית מדיניות הביטחון, את תפיסת ההפעלה המבצעית הכוללת והאופרטיבית של הכוחות, את מבנה היחידות ואת עקרונות הפעלת חיל המילואים ומערך כוחות היבשה - ולפיכך יש מקום להציגה בהרחבה. ההנחות הכלליות, קרי עיקרי תפיסת הביטחון, היו שהאויב הוא שייזום לפתוח בפעולות איבה. לפיכך הוחלט כי בניין הכוח יושתת על היסודות הבאים: 'כוחות בלימה' - המערך הסדיר ביבשה, באוויר ובים וחלק ממערכת ההגמ"ר; 'כוחות מילואים' מאורגנים, מאומנים, מצוידים ובעלי יכולת של גיוס ופריסה מהירים; 'משק לאומי' שיהיה אפשר לגייסו ולהפעילו במהירות בעתות חירום, שיהיה בעל כושר ייצור ושיהיה בו מלאי של חומרי גלם, שירותים ציבוריים ושירותי מתנדבים מאורגנים; ו'שירותי מודיעין' שתפקידם להתריע בעוד מועד על מלחמה צפויה ועל-ידי-כך לתת שהות לגיוסם, לפריסתם ולהפעלתם של הכוחות האחרים. נקבע כי עם תחילת התקפות האויב יופעלו הכוחות בשני שלבים: הראשון - הגנתי, שתכליתו לאתר את האופנסיבה של האויב, להאט אותה ולהשתלט עליה, ובמהלכו יתנהל גיוס מידי ויאורגנו כל אמצעי הלחימה של המדינה לשם הכנת מתקפת נגד; השלב השני, האופנסיבי, נועד להעביר את המלחמה לשטח האויב ולמגר ולהשמיד את כוחותיו הצבאיים ואת אמצעי הלחימה שלו. מכאן נבע, בהתאם לחוק שירות ביטחון, כי הכוחות יהיו מורכבים מכוחות סדירים של צבא קבע מתנדב ושל חיילים בשירות חובה, ומכוחות מילואים המתבססים על גרעין סדיר (קבע וחובה), על חייבי גיוס ששירתו בצבא ועל אלה שלא שירתו - מכל השנתונים. נקבע כי חיל המילואים ייבנה על-פי העקרונות הבאים: מבנהו יהיה טריטוריאלי; עוצבת היסוד תהיה חטיבה מוגברת; בתקופות שאין בהן מלחמה ייקראו יחידות יסוד וחטיבות שלמות לשירות במרוכז ואחרות ישוחררו; ולבסוף - כוחות ההגנה האזורית והמרחבית ישולבו במבנה הטריטוריאלי של חטיבות המילואים המוגברות במסגרת אחת - חטיבה/ מחוז.

מערך כוחות היבשה נועד להתבסס על תקן אופטימלי ועל יחס מספרי הולם בין המערך הלווחם והחילות ובין השירותים במרחבי פעולתם. במערך הלווחם נכללו שלוש חטיבות סדירות (אחת לכל פיקוד) וחטיבה ארצית, רביעית, לתפקידים מיוחדים (צנחנים, נחיתה וקומנדו), עשר חטיבות חיל רגלים מילואים, המסגרות המרחביות - שלושה פיקודים ותשעה מחוזות שחולקו לעשרים ושישה גושי הגמ"ר, היחידות הארציות והפיקודיות של החילות והשירותים, פיקוד הדרכה צבאית, פיקוד אנטי-אוויר, נח"ל, גדנ"ע וחיל הספר.⁵⁴

53. ראש אג"ם/תכנון, סיכום ישיבה מ"מ 12 בדצמבר 1949, א"צ 580-6/1951, ופרטי-ל ישיבת מטכ"ל מאותו יום, א"צ 1166-5/1951.

54. דברי סגן הרמטכ"ל מ"מ 22 בדצמבר 1949, א"צ 1291-92/1951.

הפיקוד המרחבי כמסגרת להפעלת כוחות היבשה בצה"ל

מפה 3: חלוקה לפיקודים ולמחוזות

בינואר 1950 הוצאה פקודת מבנה וארגון של המסגרת הפיקודית חטיבה/מחוז,⁵⁵ והוצאו צווי הקמה וארגון למחוזות, לחטיבות המוגברות ולחטיבות/מחוז כדלקמן:⁵⁶

טבלה 1: חטיבות/מחוז בראשית 1950

פיקוד	מחוז	חטיבה
צפון	גליל	חטיבה/מחוז 3
	העמק	חטיבה/מחוז 9
	חיפה	חטיבה/מחוז 2 וחטיבה 6
מרכז	תיכון	חטיבה/מחוז 17
	ירושלים	חטיבה/מחוז 16
	תל-אביב	חטיבה/מחוז 4 וחטיבה 8
	לוד	חטיבה/מחוז 10
דרום	שפלה הנגב	חטיבה/מחוז 11 בשל היותו דליל באוכלוסייה לא נקבעה חטיבת מילואים שתגויס ממרחב זה, ולפיכך גם לא הוקמה חטיבה/מחוז

כינון הפיקוד השמיני לארגון כוחות המילואים במרחב תל-אביב

באביב 1950 הוקם במרחב תל-אביב 'הפיקוד השמיני', שאיגד את כל המסגרות – סדירות ומילואים – שהועמדו לרשות מטכ"ל. רעיון הקמתו עלה כמה חודשים קודם לכן, בדצמבר 1949, בישיבת המטכ"ל שבה הוצגה הקצאת החטיבות והמחוזות לפיקודים. בישיבה זו ציין הרמטכ"ל:

אולי יהיה כדאי להקים פיקוד רביעי בלי אחריות טריטוריאלית, פיקוד לרזרבה שיטפל בכל אותן חטיבות אשר אינן חטיבות מרחביות ובכל האלמנטים של המטה הכללי, שזו תהיה מסגרת לקליטת הרזרבה. לפי הדעה הזו ישנה אפשרות שכל מחוז עירוני יפקד רק על חטיבה אחת ובחינה זו הוא טריטוריאלי כל העוקף על חטיבה אחת במחוז צריך להיות תחת גוף רביעי של פיקוד רזרבה.⁵⁷

55. סגן הרמטכ"ל מ"צ בינואר 1950, פקודת מבנה וארגון 'חטיבה/מחוז', א"צ 1166-2/1951; טיוטת הפקודה, שם 31166-4/1951.

56. צווי הקמה מ"צ בינואר ועד 20 בינואר 1950 לכל אחת מהמסגרות, א"צ 1166-16/1951.

57. פרטי-כל ישיבת המטה הכללי מ"צ 12 בדצמבר 1949, א"צ.

הפיקוד המרחבי כמסגרת להפעלת כוחות היבשה בצה"ל

בתחילת מרס 1950, עם התקדמות תהליך הגיוס והקמת חטיבות המילואים, הועלה שוב רעיון הקמתו של פיקוד מילואים במחוז העירוני תל-אביב. הסיבה לכך היתה ששליש מחיילי המילואים התגוררו באזור זה והיו אמורים להתגייס ולהתארגן בו בעת חירום. חלק גדול ממערך המילואים הוזה נועד להתנתק מפיקוד המרכז, שלא היה מסוגל לשלוט על המרחב העירוני ובד ובבד למיין, לארגן ולאמן יחידות מילואים שלא היה אמור להפעילן ולפקד עליהן בשעת חירום.⁵⁸ שלושה שבועות לאחר מכן הוצאה פקודת הארגון להקמת הפיקוד השמיני, ונקבע בה כי תפקידו יהיה לארגן, לאמן ולגייס יחידות שיוצאו ממרחבו ללחימה בגבולות הארץ.⁵⁹

מפה 4: תחום הפיקוד השמיני

הפיקוד השמיני נועד לאגד את כל החטיבות, המסגרות, היחידות הסדירות ויחידות המילואים שהועמדו או שהיו אמורות לעמוד לרשות המטכ"ל. הכוונה היתה שפיקוד זה ישמש המסגרת האופרטיבית והמנהלית שלה יהיו כפופים בעיקר כוחות מילואים אלה (על כל יחידות היסוד שלהם), כוחות שיורכבו כולם או מרביתם מחיילים הגרים במחוז העירוני

58. מסמך אג"ם/תכנון מ"מ 7 במרס 1950, הצעה להקמת פיקוד מילואים במחוז העירוני תל-אביב, א"צ 243-42/1952.

59. הפיקוד נקרא כך שכן היה השמיני במניין הפיקודים ונוסף על השבעה שהיו קיימים עד הקמתו: 3 פיקודים מרחביים (צפון, מרכז, דרום) ו-4 פיקודים ייעודיים (הדרכה, נ"מ, נח"ל וגדנ"ע).

של תל-אביב. עם הקמת הפיקוד השמיני הועבר אליו שטח מחוז תל-אביב, שהיה עד עתה בתחום אחריותו של פיקוד מרכז. בהיותו פיקוד מרחבי נקבע כי הפיקוד השמיני יהיה אחראי להגנה המרחבית של השטח שעליו הופקד – המחוז העירוני של תל-אביב – באמצעות מפקדת המחוז ויחידות חיל המשמר שהוצבו בו. כמו כן הוטלה עליו משימת המנהלה המרחבית, כפי שהיה נהוג בפיקודים האחרים.⁶⁰ עם הקמתו הוחל בארגון היחידות שיועברו אליו, היינו המתקנים הפיקודיים וחסיונות המילואים, שהורכבו כולן, לפחות ברובן, מחיילים הגרים במחוז העירוני תל-אביב.⁶¹ סוגיה נוספת היתה תיחום שטח הפיקוד. הוצע שקן התיחום יכלול את כל ריכוזי כוח-האדם המתגוררים בתל-אביב ובסביבותיה, את שטח הפרברים והשיכונים שייבנו ב-1951/2, את כל הצירים והדרכים בתוך תל-אביב ובסביבותיה ואת כל המפעלים המשרתים את העיר ישירות. התוואי שנקבע נועד לאפשר יצירת קו הגנה עירוני,⁶² ובהתאם לכך נקבעו גבולות הפיקוד.⁶³

צמצום המסגרות הפיקודיות-מרחביות בשל אילוצים כלכליים

ברבע האחרון של שנת 1952, בעקבות הנהגתה של מדיניות כלכלית מרסנת, צומצמו במידה ניכרת ההוצאות הציבוריות. בן-גוריון ביקש להקטין את תקציב הביטחון ולהנהיג בצה"ל תוכנית קיצוצים מקיפה במצבת כוח-האדם, ברכש ובאימונים.⁶⁴ על רקע זה הועלתה בספטמבר במטכ"ל הצעה להפחית את מספר הפיקודים. קביעה חדשה בעניין זה היתה עשויה להשפיע על מבנה הכוח הלוחם של צה"ל ועל ארגונו. לפיכך הועלו חמש הצעות: האחת – התבססות על החלוקה המרחבית הקיימת ללא שינוי מספר המחוזות, ביטול הפיקוד השמיני והעברת חטיבותיו לפיקודים אחרים; השנייה – חלוקת הכוח לשני פיקודים, צפון ודרום, שיתחמו בדרום השרון, בלא לשנות את מספר המחוזות. לפי הצעה זו, פיקוד צפון היה אמור לכלול את מחוזות גליל, חיפה, עמק ותיכון, ופיקוד דרום – את מחוזות תל-אביב, ירושלים, לוד, השפלה והנגב; ההצעה השלישית היתה זהה לשנייה; גם במקרה זה לא היה אמור להשתנות מספר המחוזות, אך הוצע כי מחוז ירושלים יוכפף ישירות למטכ"ל; ההצעה הרביעית היתה לחלק את שטח המדינה לשני הפיקודים כמתואר בשתי ההצעות

60. מסמך ראש אגף המטה הכללי מ-27 במרס 1950, הפיקוד השמיני, א"צ 1166-2/1951.

61. מסמך אג"ם/מת"ם מ-12 באפריל 1950, הפיקוד השמיני, א"צ 442-2/1952.

62. מסמך אג"ם/תכנון מ-19 באפריל 1950, גבול הפיקוד השמיני, א"צ 1166-43/1951.

63. מסמך אג"ם/תכנון מ-3 במאי 1950, מפות – גבול הפיקוד השמיני, א"צ 1529-23/1952.

64. הרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל דיין, התנגד לתוכנית הקיצוצים הזאת וביקש להנהיג תוכנית אחרת, פחות חריפה. המחלוקת בין ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, לבין הרמטכ"ל הביאה להתפטרותו של זה האחרון. על כך ראו: יצחק גרינברג, 'ביטחון לאומי ועוצמה צבאית – בין מדינאי למצביא', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 170-190. וראו גם הנ"ל, חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967, תל-אביב 1997, עמ' 28-31.

הקודמות, אך בה בעת להפחית את מספר המחוזות לשישה – שניים בפיקוד צפון וארבעה בפיקוד דרום. חלוקה מעין זו חייבה הפרדה בין מחוז לחטיבה ולפיה היו אמורות להימצא ברוב המחוזות שתי חטיבות, דבר שהיה מאפשר הרכבת מבנה פיקוד גבוה מעליהן; ההצעה החמישית היתה לקבוע שלושה פיקודים ולשנות את מספר המחוזות כך שבפיקוד צפון יהיו שלושה מחוזות, בפיקוד מרכז שני מחוזות ובפיקוד דרום שלושה מחוזות.⁶⁵ מן התייעוד לא ברור אם המטכ"ל דן בהצעות האלה. מכל מקום, ב-23 בנובמבר 1952 הוחלט לבטל את הפיקוד השמיני ולהעביר את האחריות על חטיבותיו לפיקודים האחרים: חטיבה 8 הועברה לפיקוד דרום, וחטיבה 4 – לפיקוד המרכז.⁶⁶ עם ביטולו של הפיקוד השמיני צורף תחומו לפיקוד מרכז ועודכנו קו התיחום בינו לבין פיקוד הדרום וקו תיחומה של חטיבה/מחוז 4 תל-אביב.⁶⁷

ביטול הפיקוד השמיני היה השלב הראשון בצמצום המסגרות המרחביות. בדצמבר 1952, זמן קצר לאחר תחילת כהונתו של הרמטכ"ל החדש, רב-אלוף מרדכי מקלף, ובמהלך בדיקתן של אפשרויות נוספות לחיסכון בצבא עלתה לדיון בפורום מטכ"ל הצעה לשינוי ארגון חטיבות/מחוז שהיתה עשויה להשפיע על הארגון המרחבי של צה"ל. יסודה היה בתפיסה שדגלה בשינוי מערכת ההגנה המרחבית, שינוי שמשמעו היה ביטול דרג המחוז הסדיר והעברת תפקידיו למפקדת הפיקוד, הפרדת החטיבה מהמחוז כבר בתקופת רגיעה והפיכתה לישות פיקודית-ארגונית נפרדת (רעיון שכבר הועלה בעבר). שינוי זה חייב קביעות חדשות: הקמת מנהלה מרחבית פיקודית במקום היחידות המחוזיות, הקמתם של מבנה מחוז במילואים ומבנה חטיבת/מחוז עירונית, מיקום החטיבות לאחר ההפרדה מהמחוזות בידיעה שלא יוקמו מחנות נפרדים לכל אחת מהן, וארגון מחדש של הגושים.

הדיון בהצעה גלש לשאלות נוספות, כמו מה יהיה תפקיד המחוז בשעת מלחמה, האם די במספר החטיבות הקיים והאם כדאי לבטל את הפיקודים ולהקים מסגרת פיקודית-ארגונית מבצעית חדשה – דיביויה, שהיא למעשה האוגדה. כמו כן הודגשה ההבחנה בין הכוחות הנייחים במרחב לבין הכוחות הניידים, סדירים ומילואים, שאותם יש לפרוס בהתאם למיקום המאמץ ההתקפי. בסיכומו של הדיון הוסקה מסקנה דומה לזו שהתקבלה במלחמת העצמאות עם קביעת החזיתות: הוחלט כי יש להפריד בין הכוחות הניידים לאלה הנייחים, כלומר להפריד בין החטיבה לבין המחוז בכל המחוזות למעט מחוז ירושלים. עם זאת, באשר לארגון המרחבי היו הדעות חלוקות. דעה אחת דגלה בהפרדה בין שטח הפיקוד לבין יחידותיו, בביטול מסגרת המחוז (פרט לירושלים) ובהקמת מסגרת פיקודית שתפעיל את מערכת ההגנה המרחבית באמצעות הגושים ואת המנהלה המרחבית באמצעות מחוז משנה עירוני. דעה אחרת גרסה כי אין להפריד בין שטח הפיקוד ליחידות באופן הזה אלא בשעת מלחמה,

65. פרטי-כל ישיבת מטכ"ל מ'14 ספטמבר 1952, א"צ; אג"ם/תכנון חלוקת המדינה לפיקודים שמצורף למסמך לשכת סגן הרמטכ"ל מ'14 באוקטובר 1952, א"צ 17/79.

66. עיקרי ישיבת המטה הכללי 27/52 מיום 23 נובמבר 1952, א"צ 17/540.

67. מסמך אג"ם/מבצעים מ'26 בדצמבר 1952, חיסול הפיקוד השמיני, א"צ 25-2/1954 ו-580-597/1956.

וכי יש לרכז את החטיבות תחת מפקדה אחת – מפקדת דיביזיה (אוגדה) או מפקדת החטיבה. בסיכום נקבע כי ייבחנו שתי החלופות לארגון מחדש של חטיבות/מחוז, היינו ארגון מחדש תוך כדי פיצול מפקדת הפיקוד, ולחלופין – בלא לפצל.⁶⁸

ההצעות יושמו בינואר 1953, עם פרסום הוראת אג"ם/מת"ם לארגון מחדש של חטיבות/מחוז. נקבע שחטיבות המילואים הקשורות למחוזות יופרדו מהם ויהיו כפופות ישירות למפקדות הפיקודים, וכי אחדות מהן יהיו חטיבות כוננות והאחרות – חטיבות רגילות. עוד נקבע כי לכל חטיבת מילואים יהיה סגל סדיר מצומצם שיכלול את מפקדתה, סגל ליחידות החטיבתיות וסגל למחסני חירום או למחסני ציוד. ההוראה קבעה כי בתקופות שבהן אין מלחמה יוטלו על מפקדי החטיבות תפקידים נוספים, בעיקר תפקידי תכנון והדרכה. באשר לחטיבה/מחוז 16 ירושלים נקבע כי היא תמשיך להתקיים במבנה הנוכחי שלה. בעקבות זאת חלו שינויים גם במערכת ההגנה המרחבית, ובמקום מפקדות המחוזות הוקמה מפקדת הגמ"ר כחלק ממפקדת הפיקוד. למפקד ההגנה המרחבית נקבעו שני תפקידים: קצין מטה להגנה מרחבית במפקדת הפיקוד, ומפקד הגושים בפיקוד. עוד הוחלט לצמצם את מספר הגושים שלהם יהיו כפופים גדודי חיל המשמר הכפריים ולהכפיף את גדודי חיל המשמר העירוניים למפקדות העיר. למעשה, בהפרדה בין החטיבה למחוז בוטלו מפקדות המחוזות, והגושים נקבעו כמסגרות משנה של מערך ההגנה המרחבי הפיקודי: בפיקוד צפון נקבעו 7 גושים (תל-חי, ראש-פינה, הירדן, גליל מערבי, שומרון, יורעאל וגלבוע); בפיקוד מרכז – 5 גושים (חפר, פתח-תקווה, רמלה, רחובות, קריית-יערים); ובפיקוד דרום – 6 גושים (יואב, יד-מרדכי, מגן, באר-שבע, ערבה, מצודת אילת), כמוצג במפה 5.⁶⁹

עדכון משימות הפיקוד המרחבי וקביעת דרג ביניים

בד בבד עם החלתו של שינוי זה ותוך כדי דיונים בסוגיית החיסכון בצה"ל, בראשית תקופת כהונתו של הרמטכ"ל החדש, רב-אלוף מרדכי מקלף, פעלה במטכ"ל ועדה שתפקידה היה לבדוק את מבנה שלוש החטיבות הסדירות ולבחון כיצד אפשר לשנותו, לייעלו ולהעביר אחדות מיחידותיהן של חטיבות אלה למערך המילואים.⁷⁰ בפברואר 1953 סיימה הוועדה את עבודתה.⁷¹ בהמשך העלה ראש מחלקת תכנון באג"ם, סא"ל יובל נאמן, הצעה לשינוי מערך עוצבות היבשה. הוא סבר כי המשימות האופרטיביות מחייבות להגדיל את מספר העוצבות בתחילה ל-17 ובהמשך ל-21, אולם מצבת חיילי חיל הרגלים אפשרה להגדיל את מספרן ל-15 בלבד.⁷²

68. פרטי-כל ישיבת מטכ"ל 29/52 מ-21 בדצמבר 1952, א"צ 15/1955-340.

69. ראש אג"ם/מת"ם מ-11 ינואר 1953, הוראה לארגון מחדש של החטיבות והמחוזות, א"צ 69/1955-70.

70. ראש אג"ם מ-26 בדצמבר 1952, מינוי חברי הוועדה למבנה חטיבה מוגברת, א"צ 1/1954-25.

71. ראש אג"ם/תכנון מ-15 בפברואר 1953, תכנון המערך – חטיבת חיל הרגלים (שינויים), א"צ 120/1955-488.

72. ראש אג"ם/תכנון החדש סא"ל נאמן מ-22 בפברואר 1953, מערך העוצבות בכוחות היבשה – מצע לדיון, א"צ 1955/29-540.

הפיקוד המרחבי כמסגרת להפעלת כוחות היבשה בצה"ל

מפה 5: חלוקה לגושים

ההצעה לשנות את מבנה חטיבת חיל הרגלים סימנה תפנית בתפיסת הביטחון שלפיה תוכנן מערך כוחות היבשה בשלהי 1949 ובראשית 1950 – תפיסה שגובשה מיד לאחר סיום מלחמת העצמאות, בתנאים שונים מאלה ששררו בתחילת 1953; לאור השינויים שחלו בינתיים בתנאים המדיניים והצבאיים ולנוכח התפתחותה הדמוגרפית והכלכלית של המדינה התברר הצורך להכין תוכנית רב־שנתית להמשך בניין צה"ל והתעצמותו.

ההחלטה לשנות את מבנה החטיבה/מחוז וההצעה לשנות את מבנה חטיבת חיל הרגלים ולהגדיל את מערך העוצבות הובילו לניסוחה של הצעה כוללת לחידוש מבנה כוחות היבשה, שעיקרה: ניהול כוחות היבשה בידי המטכ"ל באמצעות מפקדות משנה זירתיות (פיקודים מרחביים) והפעלתם לעתים במאמץ אוגדתי ולעתים במסגרות חטיבתיות; הגדרתה של חטיבת חיל הרגלים המוגברת כיחידת היסוד האורגנית הגבוהה ביותר; והפעלת הכוחות המרחביים (הגנה מרחבית, בטחון העורף, הגנה אורחית ומנהלה מרחבית) בידי מפקדות מרחביות פיקודיות. הוטעם כי במקרה שהמערכה תועבר לעומק שטחי האויב יוכל הפיקוד העליון לשחרר את הפיקוד המרחבי מהאחריות על המרחבים העורפיים, ומרחבים אלה יועברו לתחום אחריותה של מפקדת המרחב, שתהפוך לגוף עצמאי הכפוף למטכ"ל. כמו כן הוצע כי למפקדת הפיקוד המרחבי יהיו האמצעים הנדרשים להפעלת החטיבות המוגברות, להקמת האוגדה ולהפעלתה ולהפעלת היחידות המרחביות. הערכת כוחן של מדינות ערב קבעה כי במקרה של מלחמה כוללת יידרש להגנה מפני מתקפת האויב כוח המסוגל לעמוד מול 7-8 מאמצים דיוויזיוניים, וכמו כן יידרשו עתודה בפיקודים שתפקידה יהיה למנוע מן האויב לאגף את ההתנגדות או לכתרה, וכוחות שיערכו בו זמון מתקפת־נגד בחזית אחת או בכמה חזיתות. ההצעה כללה גם לוח זמנים ליישום המבנה החדש.⁷³

במאי 1953 נדונה במטכ"ל ההצעה לשינוי מבנה כוחות היבשה.⁷⁴ בעקבות זאת הוחלט על הקמת צוות שיכין במשך הקיץ תוכנית חדשה ובה ייקבעו העקרונות לבניין סדר הכוחות עד סוף העשור. הנחת היסוד של הצוות היתה שלקראת 1960 צפוי מחסור בכוח־אדם בצה"ל, שכן בשל הצמצום הניכר בהיקף העלייה לא היה צפוי גידול דמוגרפי של ממש באוכלוסיית המדינה. עם זאת היה צורך בהגדלת המערך הלוחם לנוכח התעצמותן של מדינות ערב, אם כי תוך כדי התאמתו למצבה הכלכלי של המדינה, אשר חייב להגביל את תהליכי התעצמותו. במצב עניינים זה המשיך הצוות בעבודתו על יסוד ההנחה שעיקר כוחו של צה"ל יתבסס על צבא המילואים, בעוד הצבא הסדיר משמש 'בית־ספר' להכשרת הלוחמים. הצוות הונחה לבחון מחדש את מערך הכוח הלוחם במגמה להעביר למערך המילואים כמות גדולה ככל האפשר של כוחות לוחמים ולהגדיל את היקף היחידות הלוחמות כדי שיהיו מאגר לכוחות המילואים.⁷⁵

73. מסמך מטה מבנה כוחות היבשה שצורף למסמך מזכיר הפיקוד העליון מ־27 באפריל 1953, א"צ 540-15/1955.

74. עיקרי ישיבת מטכ"ל מיום 3 במאי 1953, א"צ 540-15/1955.

75. מזכיר הפיקוד העליון מ־14 במאי 1953, זימון לישיבת מטכ"ל בנושא הקמת צוות לבדיקת מערך צה"ל, א"צ 540-15/1955; עיקרי ישיבת המטה הכללי 21/1953 מ־30 באוגוסט 1953, א"צ 540-115/1955.

בסוף אוגוסט 1953 השלים הצוות את עבודתו והציגה במסמך מפורט שכותרתו 'סדר הכוחות המלחמתי - הערכת מצב 1953-1960'.⁷⁶ מסמך זה הוא ציון דרך חשוב ביותר בהתפתחות התכנון הבטחוני והצבאי בכלל ובתכנון בניין הכוח, גודלו, הרכבו וארגונו בפרט. חשיבותו רבה משום ששימש בסיס להחלטות עתידיות וממנו נגזרו תוכניות העבודה השנתיות של הצבא בשנים שלאחר מכן, ולפיכך הוא השפיע על כל תחומי התפתחותו של צה"ל שנים רבות לאחר כתיבתו. המסמך מסמן נקודת מפנה בתפיסת הביטחון של צה"ל, בהתמקדו במעבר מן הגישה ההגנתית-התקפית (דפנסיבית-אופנסיבית) לגישה ההתקפית-מגננתית (אופנסיבית-דפנסיבית).⁷⁷

במסמך צוות התכנון, במסגרת הדיון בארגון המרחבי של כוחות היבשה, הודגש כי ניתוח זירת הפעולות הצפויות מחייב התייחסות לשתיים או שלוש חזיתות יבשתיות: 'חזית מערבית' נגד מצרים, 'חזית מזרחית' נגד ירדן, עיראק, סוריה ולבנון, העשויה להתחלק לשתי חזיתות-משנה בהתאם לנסיבות. לפיכך, נאמר במסמך, הפעלת כוחות השדה מחייבת הקמתה של עוצבה זירתית לפיקוד על כל אחת מחזיתות אלה. עוד נקבע כי מאחר שהכוחות האופרטיביים עשויים לפעול בעומק שטחי האויב בעוד חלק מן הכוחות מצויים עדיין בשטח המדינה, יש הכרח להפריד בין הפיקוד על הכוחות שיעסקו בהתקפה ובין אלה שימשיכו במגננה. נקבע כי מבנה המדינה מחייב לארגן את הכוחות בשלוש מסגרות נפרדות - צפון, דרום וירושלים, וכי אומדן הכוחות בשטח מלמד שהאורך המשוער של החזית יהיה כאלף ק"מ, אולם יהיו בה פרצות נרחבות שהצבת כוחות בהן לא תתאפשר.

כאמור, האסטרטגיה של צה"ל התבססה על לחימה בקווים הפנימיים. אסטרטגיה זו חייבה יצירת 'מרכזי כובד מתקפתיים' והעתקתם במהירות מגזרה לגזרה. ההערכה היתה שכדי לשמור על היוזמה ועל רציפות פעולות ההתקפה יש צורך במפקדות שעליהן יוטל לתכנן ולהכין את המבצעים עוד בטרם יועמדו לרשותן הגייסות. הכוונה היתה לכינונה של מסגרת ארגונית-פיקודית משימתית, האוגדה, שמבנה הכוחות בה והיקפם לא יהיו קבועים אלא יותאמו למשימות. העתקת הכוחות מגזרה לגזרה הצריכה גם סדר כוחות תובלה מפותח. הצוות דן בשתי אפשרויות לבניית סדר הכוחות של צה"ל: האחת - הרכבת סדר כוחות מחולק, הבנוי בהתאם למשימות הבלימה ומתבסס על יחידות קבועות אורגניות בכל פיקוד ועל עתודה ניידת של הפיקוד העליון לתגבור החזיתות על-פי הצורך; והשנייה - בניית סדר כוחות בלתי-מחולק במסגרת עוצבות שדה בלתי-לויית אורגנית, שיהוו מאגר גדול אחד המופעל בהוראת הפיקוד העליון בהתאם לצרכים. ההצעה שגובשה היתה מעין פשרה בין שתי האפשרויות: הוצע כי כלל היחידות ישויכו לפיקוד העליון אך יאוגדו מראש

76. ראש אג"ם/תכנון סא"ל יובל נאמן מ-25 באוגוסט 1953, 'סדר הכוחות המלחמתי - הערכת מצב 1953-1960', א"צ 488-250/1955, 157-36/1959.

77. במאמר הנוכחי אין כוונה לפרט את תוכנו של מסמך זה או לדון בהשתלשלות השינויים שחלו בתפיסת הביטחון ובדרך שבו-גוריון השתמש בו בגיבוש המדיניות החדשה; לנושאים אלה הוקדש מאמר נפרד של המחבר. ראו: עמירם אורן, "סדר הכוחות המלחמתי - הערכת מצב 1953-1960": לקראת הרחבת צה"ל בשנות החמישים, עיונים בתקומת ישראל, 12 (2003), עמ' 123-145.

במסגרת הפיקודים בהתאם לצרכים הארגוניים ולמערך הטריטוריאלי ובהתחשב בצורכי הבלוימה הראשונית במקרה של מתקפת פתע. עוד הוצע כי הפיקודים ימשיכו להיות הגורם האחראי להקמת היחידות, אך הפיקוד העליון הוא שיחליט על אופן הקצאתן בהתאם לצורכי המערכה. לאחר כתיבת המסמך דן פורום מטכ"ל בנושאים שהועלו בו והחליט כמה החלטות שנגזרו מהמלצותיו. ב-16 בספטמבר 1953 נקבע שכוחות היבשה יופעלו בשלושה פיקודים בהתאם לזירות הקרב. עוד נקבע כי האפשרות לקיים שני פיקודים בזמן רגיעה ולהפעיל פיקוד שלישי בעת מלחמה אינה מעשית בשל המעבר החד והמהיר לשלב המלחמה, ומשום שמשך הזמן הזה עשוי להיות קריטי ולהכריע את גורל המערכה בשלוש זירות שבכל אחת מהן פועל פיקוד מרחבי. הזירות, הפיקודים וסדר הכוחות שיעמוד לרשותם פורטו כדלקמן: פיקוד צפון מול הזירה הסורית-לבנונית (ואולי אף העיראקית) ולרשותו חטיבת חי"ר סדירה, חטיבה 1, גדוד שדה חיל תותחנים, אוגדת חיפה (ארבע חטיבות מילואים ואגד משמר אחד), מפקדת הגנה מרחבית (אגד משמר וחמישה גושים), הגנה אזרחית (הג"א) חיפה וקציני עיר; פיקוד מרכז מול הגזרה הירדנית (וקרוב לוודאי שגם העיראקית), ולרשותו חטיבה סדירה, חטיבה 5, גדוד בינוני חיל תותחנים, מחוז ירושלים (חטיבת מילואים, מפקדת גוש ואגד משמר מוגדל), אוגדת שרון ואוגדת תל-אביב (בכל אחת מהן שתי חטיבות מילואים ואגד משמר), מפקדת הגנה מרחבית (אגד משמר וארבעה גושים), הגנה אזרחית (הג"א) תל-אביב וקציני עיר; ופיקוד דרום מול הזירה המצרית ולרשותו גדוד שדה חיל תותחנים, אוגדת תל-אביב דרום (ארבע חטיבות מילואים ואגד משמר אחד), פלוגת מיעוטים 300, מצודת אילת, מפקדת הגנה מרחבית (אגד משמר וארבעה גושים) וקציני עיר לצורכי הגנה אזרחית.

באשר למפקדת ההגנה המרחבית, נקבע כי בזמן שלום היא תפקד על הגושים ועל אגד משמר אך עם זאת לא תפעל כמפקדה עצמאית אלא תהיה כפופה למפקדת הפיקוד. כשיצאו כוחות הפיקוד מגבולות הארץ יקבל המטכ"ל את האחריות עליה, ואז תהיה המפקדה אחראית להחזקת שטחים ולטיפול בבעיות המרחב והעורף ותיקרא 'מפקדת המרחב'.⁷⁸ זמן קצר לאחר מכן נקבע גם כי האוגדות יוקמו כבר בתקופת הרגיעה וישמשו מסגרות פיקודיות אופרטיביות (לא אורגניות) שתפקידן לסייע לאלוף הפיקוד בניהול הכוחות. נקבע כי כל אחת מהן תכלול 2-4 חטיבות ותיתמך ביחידות הסיוע הפיקודיות.⁷⁹

בחודשים נובמבר-דצמבר 1953 הוחל בהכנת התוכנית לשנת העבודה 1954/55. בתקופת הכנתה, בדצמבר 1953, החל בתפקידו הרמטכ"ל הרביעי, רב-אלוף משה דיין.⁸⁰ עם סיום עבודת המטה הופצה תוכנית שנת העבודה 1954/55, שמטרתה היתה לארגן את צה"ל מחדש במהלך שלוש השנים שלאחר מכן.⁸¹ בהתאם לסיכומים שפורטו לעיל קבעה התוכנית

78. עיקרי ישיבת המטה הכללי 23/53 מ-16 בספטמבר 1953, א"צ 540-115/1955.

79. סיכום ישיבת המטה הכללי 24/53 מ-2 באוקטובר 1953, א"צ 540-115/1955.

80. טיוטת פקודת התארגנות צה"ל ותוכנית עבודה לשנת 1954/55, לקראת דיון המטה הכללי ב-20 בדצמבר 1953, א"צ 636-6/1956; עיקרי ישיבת המטה הכללי 26/53 מ-20 בדצמבר 1953, א"צ 636-6/1956.

81. דברי שר הביטחון, פנחס לבון, בישיבת ועדת החוץ והביטחון בעניין תוכנית שינוי צה"ל ב-22 בדצמבר 1953, פרטיכל הישיבה, ג"מ, חטיבה 60, מכל א' 7563, תיק 14.

כי ייערכו כמה שינויים יסודיים במבנה צה"ל, ובהם: הקמת אוגדות משימתיות; ריכוז גאוגרפי של החטיבות בפיקודים; העברת הטיפול בנושאי המנהלה למפקדת הפיקוד; ארגון מחדש של חיל המשמר עם הקמת אגדי המשמר, ועוד.⁸²

בתחילת 1954 הוחל במימוש ההחלטות שהתקבלו עד לאותה עת ובעיקר ביישום ההחלטה בדבר הקמתה של מפקדת האוגדה כמסגרת אופרטיבית. הכוונה היתה להקים מפקדה אחת בכל פיקוד ובעת מלחמה להקים מפקדה נוספת על יסוד מפקדת גייסות השריון שהוקמה אז, כל זאת כדי להגדיל את מספר העוצבות של המערך הלוחם ולבטל את מפקדות המחוזות.⁸³ ארגון מחדש של חטיבות המשמר והקמתן הותנו בהקמתן של מפקדות האוגדה ושל מפקדות הגנה מרחבית בפיקודים, שכן הכוונה היתה שהחטיבות ישמשו גופים אופרטיביים שיהיה אפשר להכפיפם לאוגדות או להפעילם במסגרת מערך הגנה מרחבית בהתאם לצורך.⁸⁴ ההנחיות להקמת מפקדות האוגדה וחטיבות המשמר הועברו חודש לאחר מכן, בפקודת השלמה לפקודת תוכנית העבודה הכללית, שקבעה את סדרי העדיפויות להקמתן של המפקדות לסוגיהן: מפקדות האוגדה, מפקדות שתי חטיבות משמר בערים, מפקדות לחטיבות חיל הרגלים החדשות ויתרת מפקדות חטיבות המשמר.⁸⁵

המעבר לשני פיקודים בתקופות רגיעה

בשלהי קיץ 1954 לא נראתה מלחמה באופק, ולכן בספטמבר הוצע במטכ"ל כי בזמן רגיעה יפעלו רק שני פיקודים במקום שלושה. ביטולה של מפקדת פיקוד אחת נועד לחסוך בשיאי כוח-אדם ובהוצאות נוספות בלא לפגוע במבנה הפיקודים ובמשימותיהם. ואולם, ההצעה עוררה ספקות באשר להיקף השליטה המנהלתית שתיתבע מהפיקודים החדשים וגם חששות לפגיעה בכוננות ובגמישות האופרטיבית בזמן מלחמה. כדי להסיר חששות אלה הוצע להקים מסגרת פיקודית שלישית שתשמש כוח מילואים למלחמה. הכוונה היתה שאת מקומו של פיקוד דרום תמלא בזמן רגיעה מפקדת מרחב באר-שבע, ובעת מלחמה היא תשמש גרעין להרחבת הכוח ולהקמת פיקוד שלישי בתוך זמן קצר ביותר.

הרעיון המרכזי היה אפוא לכוון שני פיקודים: האחד – פיקוד צפון מרחב, שייקרא 'הפיקוד הראשון' ויכלול את האוכלוסייה שבשטח מחוזות משרד הפנים 'הצפון', חיפה, חלק

82. פקודת הרמטכ"ל להתארגנות צה"ל ותוכנית העבודה לשנת 1954/55, 24 בדצמבר 1953, א"צ 636-84/1957.

83. ראש אג"ם/תכנון מ"מ 22 בפברואר 1954, מפקדת האוגדה ויחידותיה, שאליו מצורף המצע שהוכן לדיון המטה הכללי ב-19 בפברואר 1954, האוגדה הקמה וארגון – מצע לדיון, א"צ 488-119/1955 ו-250, 646-6/1956.

84. ראש אג"ם/תכנון מ"מ 4 בפברואר 1954, גדודי חיל משמר ארגון מחדש, א"צ 488-119/1955.

85. מסמך אג"ם מ"מ 8 במרס 1954, פקודת התארגנות צה"ל ותוכנית העבודה לשנת 1954/55 – הקמת אוגדות וחטיבות משמר, א"צ 8-1/1956.

ממחוז תל-אביב (הרצליה וקריית אונו) וחלק ממחוז מרכז (נפות השרון ופתח-תקווה), והאחר – הפיקוד הדרומי החדש, שייקרא 'הפיקוד השני' ויכלול את האוכלוסייה במחוזות המרכז (נפות רמלה ורחובות), חלק ממחוז תל-אביב ומחוזות ירושלים והדרום. הוצע ש'הפיקוד השני' יאורגן כך שיכלול שלושה מרחבים: מרחב באר-שבע, שייווצר עם הצבתה של מפקדת ההגנה המרחבית של פיקוד דרום הנוכחי בבאר-שבע, יכלול את מרחב פיקוד דרום הנוכחי ובזמן מלחמה יהפוך לפיקוד השלישי (הוצע שמפקדתו של מרחב זה תעסוק בתכנון אופרטיבי, בביטחון שוטף ובהגנה המרחבית ושהשירותים הנמצאים ברשותו של גוש באר-שבע יועברו אליו); מחוז ירושלים, שיישאר כשהיה ובזמן מלחמה יתפצל לחטיבת חיל רגלים ולחטיבת משמר עם יסוד 'מחוזי'; וגוש רמלה, שיורחב במיזוגו עם גוש רחובות. עוד הוצע כי את ההגנה המרחבית בשלושת המרחבים יתאם בזמן רגיעה קצין הגנה מרחבית פיקודי, ואילו בשעת מלחמה תוקם בפיקוד מפקדת מרחב מהמילואים.

אפשרות נוספת היתה לחלק את 'הפיקוד השני' לשלושה מרחבים באופן שונה מעט: מרחב באר-שבע ומחוז ירושלים כמתואר בהצעה הראשונה, ומרחב איילון, שיכלול את גושי פתח-תקווה, רמלה ורחובות (ואת תל-אביב בכללם). כדי לפתור את בעיית העומס הארגוני הוצע כי הטיפול ביחידות שבמרחב זה יוטל על הפיקוד הראשון, כלומר יהיה 'אקס טריטוריאלי' (כשם שפיקוד דרום טיפל ביחידותיו שבתל-אביב), וכי לשם כך תושאר ברמלה מפקדת ההגנה המרחבית של פיקוד המרכז בארגונה הנוכחי, ובזמן מלחמה היא תשמש גם מפקדת המרחב לפיקוד השני.⁸⁶

בנובמבר 1954 הוחל בהכנת תוכנית ההתארגנות לקראת שנת 1955/56. תוכנית זו כללה שינויים רבים בהרכב הכוחות של הפיקודים המרחביים, שינויים בדרג הפיקוד ושינויים בעוצבות וביחידות. השינוי המרכזי היה ביטול המסגרת הפיקודית הסדירה וחלוקת מרחב הארץ לשני פיקודים, פיקוד צפון ופיקוד מרכז, בתקופות שאין בהן מלחמה. הכוונה היתה שפיקוד צפון יורחב ויכלול גם את גוש נתניה (ובכללו את חטיבה 17 ואת חטיבת חיל המשמר 25), ושפיקוד מרכז יכלול את שטחו – למעט גוש נתניה – ואת מרחב פיקוד דרום. כמו כן נקבע כי תוקם מפקדת הדרום, שתהיה אחראית להגנה המרחבית ולביטחון השוטף במרחב הקיים וכפופה לפיקוד המרכז, וכי היא תשמש גרעין להקמתו של פיקוד שלישי בעת מלחמה. נקבע כי עם החלת השינוי יועברו לפיקוד המרכז גם העוצבות ויחידות המילואים של פיקוד הדרום, למעט יחידות ההגנה המרחבית.⁸⁷

ואכן, על-פי לוח הזמנים שנקבע, בוטל פיקוד דרום ב-31 בדצמבר 1954 ופיקוד מרכז קיבל את האחריות על מרחב פיקוד דרום. בה בעת נקבע כי לא יחולו שינויים בגבולות הגושים וכי התיחום בין פיקוד צפון לפיקוד מרכז יישאר כשהיה.⁸⁸ במרס 1955, עם כינונו של פיקוד מרכז במסגרתו המורחבת, הוצע לפצל את הטיפול בנושאי המנהלה המרחבית

86. מסמך אג"ם/תכנון מ"3 באוקטובר 1954, ביטול מפקדת פיקוד – מצע, א"צ 7/1956-636.

87. מסמך אג"ם/מת"מ מ"26 בנובמבר 1954, התארגנות צה"ל לקראת שנת 1955/56, א"צ 88/1957-636.

88. מסמך אג"ם/מבצעים מ"24 בדצמבר 1954, חלוקה וגבולות מרחבים – שינוי, א"צ 14/1956-636.

לשלוש מפקדות משנה בהתאם לחלוקה 'הגאוגרפית-מבצעית': מפקדת ההגנה המרחבית מרכז, מפקדת הדרום ומפקדת חטיבה/מחוז 16 ירושלים. בשלושת המקרים נועדו גבולות המרחבים להגדיר את כפיפותן של כל היחידות החונות במרחב המפקדה. חלוקת הכפופות הושתתה בעיקר על קרבת היחידה מבחינה גאוגרפית ולא דווקא על החלוקה המקורית. כך, לדוגמה, מחנה חצור והיחידות החונות בו הוכפפו למפקדת הגנה מרחבית מרכז ולא למפקדת הדרום בבאר-שבע, שאליה השתייכו.⁸⁹

בתחילת 1955 הוציאו מפקדות הפיקודים המרחביים הוראות שקבעו את נוהלי העבודה במפקדות ההגנה המרחבית בימי שלום. נקבע שמפקדת ההגנה המרחבית תשמש חוליית קשר בין מפקדות המשנה שלה ובין המטה הכללי - ענף ביטחון מרחבי באג"ם/מבצעים. ראוי לציין שבמסגרת זו נקבע כי מפקדת הדרום תקושר לענף ביטחון מרחבי ישירות ולא דרך מפקדת האם, מפקדת פיקוד מרכז.⁹⁰

בדצמבר 1954, במסגרת עבודת המטה בנושא ארגון הפיקודים, הוחל גם בהגדרתם מחדש של תפקידי הפיקוד המרחבי על-פי ייעודו - המסגרת המערכתית (האופרטיבית) והמנהלתית הגבוהה של כוחות היבשה. בתפקידו של אלוף הפיקוד לא חל כל שינוי: נקבע כי באחריותו לדאוג לבטחון מרחב הפיקוד בעתות רגיעה ובזמן מלחמה, להכין את הכוחות המוצבים במרחב הפיקוד (פרט ליחידות שאינן כפופות לו) לקראת מלחמה, לנהל את התכנון המערכתי בהתאם לקווים המנחים או בהתאם לתכנון המערכתי הכולל של המטה הכללי, לקיים את המנהלה המרחבית במרחב הפיקוד בהתאם להוראות שבתוקף מעת לעת, להפעיל את הכוחות המוצבים בפיקודו ולפקד עליהם. כמו כן הוטלה עליו האחריות לשמש סמכות שיפוטית עליונה במחוז שיפוט.⁹¹

בחודשים מאי-יוני 1955 נמשכה וסוכמה עבודת המטה, ובעיקר הוגדרו מהותו וייעודו של הפיקוד המרחבי כמסגרת המערכתית והמנהלתית הגבוהה ביותר בכוחות היבשה, נקבע כי אלוף הפיקוד אחראי לכל הכפופים לו (פרט למקרים מיוחדים), והוחלט על אופן הפעלת מפקדת הפיקוד בימי מלחמה.⁹² בישיבת המטה הכללי ב-13 ביוני 1955 אישר הרמטכ"ל את כל ההחלטות הללו.⁹³

89. מסמך מפקדת פיקוד המרכז/לשכת האלוף מ-7 במרס 1955, המנהלה המרחבית בפיקוד מרכז, א"צ 645-77/1956.

90. מסמך מפקדת פיקוד המרכז מ-23 ינואר 1955, נוהלי עבודה במפקדת הגמ"ר בפיקוד מרכז (בימי שלום), א"צ 645-77/1956.

91. מסמך אג"ם/מת"מ מ-22 בדצמבר 1954, הפיקוד המרחבי, מפקדת הפיקוד - חידוש הפ"ע, א"צ 626-6/1957.

92. מסמך אג"ם/מת"מ מ-29 במאי 1955, הגדרת תפקידי הפיקוד המרחבי ומפקדת הפיקוד - הצעת מצע לישיבת מטכ"ל בנדון, א"צ 86-8/1956.

93. עיקרי ישיבת המטה הכללי 14/55 מ-13 ביוני 1955, א"צ 626-6/1957.

'חלוקת המדינה לפיקודים מרחביים מנקודת מבט אסטרטגית', קיץ 1955

בקיץ 1955, במסגרת הערכת המצב האסטרטגית, עסק אג"ם/תכנון בהערכה מחדש של המצב הגאוגרפי בהתמקדו בחלוקת גזרות אסטרטגיות, כלומר בחלוקת המדינה לפיקודים מרחביים מנקודת מבט אסטרטגית.⁹⁴ נקודת המוצא להערכה זו היתה הגדרתה של 'גזרה אסטרטגית' כ'חלק משטח המדינה, הכולל גישה אחת או יותר למרכז החיוני למדינה, ועמדות מוצא לפיתוח מאמץ התקפי המבוסס על המרכז החיוני'. הגזרה האסטרטגית בזמן מלחמה הוגדרה כמרחב בעל ארבעה מאפיינים: שטחי בלימה להגנת דרכי הגישה למרכז החיוני של המדינה, שטחי היערכות לקראת התקפה (או כפי שכוננו, 'שטחי מוצא התקפיים'), ריכוז משאבים אסטרטגיים של כוח-אדם וציוד לניהול המערכה ההגנתית או ההתקפית, ועורקי תחבורה מריכוזי המשאבים לשטחי הבלימה ולשטחי המוצא ההתקפיים. נוסף על המאפיינים המרחביים של הגזרה האסטרטגית לניהול המלחמה הוגדרו גם מאפיינים לזמן רגיעה: מרחב לארגון, תכנון והכנה לקראת מלחמה, ומרחב שהתחזוקה בו תהיה חסכונית. במסגרת הערכת המצב הוצע כי במקרה שהגדרת המרחבים לזמן רגיעה תהיה מנוגדת לזו של זמן מלחמה תונהג בכל אחד משני המצבים חלוקה שונה, בתנאי שיוכח כי אפשר לשנות את הגדרות המרחבים תוך כדי מעבר למצב מלחמה. ואולם, הניתוח הגאואסטרטגי הראה כי כמה גורמים לא יאפשרו זאת, ובהם משך התראה קצר ואפילו אפשרות של הפתעה, העומס הארגוני הכרוך בגיוס כוחות המילואים, בהצטיידותם ובהיערכותם בעת ניהול המערכה או במהלך ההכנות לקראתה, ומשך 'ההתאקלמות' הדרוש למפקדה בגזרה החדשה.

המסקנה היתה שהגדרותיהן של 'גזרות המלחמה' ושל 'גזרות השלום' צריכות להיות זהות וחופפות ומבוססות על צורכי ניהול המערכה. ניתוח השטחים החיוניים של המדינה ושל צירי התנועה אליהם הראה כי מדובר בכמה מרחבים עיקריים: מרחב תל-אביב רבתי, שהגישות אליו הן מדרום לאורך מישור החוף, ממזרח מדרום המשולש, ומצפון במקרה של ביתור שטח המדינה; מרחב חיפה רבתי, שהגישות אליו הן מצפון לאורך מישור החוף, ממזרח מכיוון העמקים, מדרום-מזרח - מצפון המשולש והרי אפרים, ומרצועת החוף במקרה ששטח המדינה יבותר לשניים; ומרחב ירושלים, שהגישות אליו הן מצפון מכיוון רמאללה, ממזרח מכיוון יריחו, ומדרום מכיוון הר חברון. כמו כן צוין אזור השרון כשטח שבו עלול האויב לבתר את המדינה לשניים. בתחום השטח החיוני המוגן נכללו הבסיסים העיקריים של חיל האוויר, המתקנים הפיקודיים והלוגיסטיים של צה"ל והתוואים הקרקעיים להגנתם היעילה.

במרחב תל-אביב וחיפה נמצאו ריכוזי המשאבים המלחמתיים העיקריים. אזור תל-אביב היה מקור הגיוס לכוחות המגינים על הגישות הדרומיות לארץ. מרחבים אלה היוו גם צומתי תחבורה, שמהם יצאו עורקי התחבורה לניהול מערכות ההגנה וההתקפה בכל הכיוונים.

94. מסמך מטה 'חלוקת המדינה לפיקודים מרחביים' (מנקודת מבט אסטרטגית), ללא ציון תאריך ושם הגוף המבחר (המסמך מצוי בתיקי אג"ם/תכנון וכנראה חובר מטעמה, קרוב לוודאי ביולי או באוגוסט 1955).

מרחב ירושלים אמנם סיפק לעצמו את כוח־האדם שנדרש להגנתו, אולם לצורכי אספקה היה תלוי במידה רבה במרחב תל־אביב. ההערכה היתה שבמקרה של מלחמה יפעל האויב בשלוש גזרות: גזרת הדרום, שיעדיו בה יהיו תל־אביב רבתי, התחברות להר חברון ויצירת רצף קרקעי עמו וביתור הנגב וכיבושו; גזרת המרכז, שהיעדים בה יהיו תל־אביב רבתי, ירושלים וביתור הארץ מהשומרון לעבר השרון; וגזרת הצפון, שהיעדים בה יהיו חיפה רבתי, הגליל המערבי ואצבע החולה. מכאן נבע כי בהתאם למאמצי האויב וליעדי יו"ש לחלק את הארץ לשלוש גזרות אסטרטגיות: גזרת פיקוד צפון בגבולותיה הנוכחיים ללא גוש נתניה; גזרת פיקוד מרכז ובכללה גוש נתניה וכל מישור החוף עד קו שיעבור מצפון לכביש אשקלון- בית־גוברין; וגזרת פיקוד דרום, שתשתרע מקו התיחום בינה לבין פיקוד מרכז ותכלול את כל הנגב בואכה אילת.

בספטמבר 1955, זמן קצר לאחר כתיבתו של התזכיר הנדון ובעיצומה של המערבולת שבה היתה נתונה המדינה (מתיחות בגבולות, נסיונות תיווך בין־לאומיים, מגעים חשאיים ומחלוקות פנימיות בין המפלגות בישראל ובתוך מפא"י, מפלגת השלטון) נודע על העסקה שבה התחייבה צ'כוסלובקיה לספק למצרים כמויות גדולות של נשק מתוצרת ברית־המועצות. מידע זה והמתיחות ששררה בגבול המצרי עוררו את החשש כי שעת 'הסיכוב הנוסף' עומדת בפתח, ולפיכך הוגברו מאמצי ההתעצמות, פעולות בניין הכוח והיערכות המדינה לשעת חירום.⁹⁵ זאת היתה הסיבה לכך שב־19 בספטמבר 1955, פחות משנה לאחר ביטולה של מפקדת פיקוד הדרום, הוחלט להקימה מחדש כפיקוד אופרטיבי־מרחבי שיעסוק בביטחון שוטף, בתכנון אופרטיבי ובמנהלה מרחבית בתחום שמכביש אשקלון-פלוג'ה-נחל אדוריים ודרומה.⁹⁶ בהתאם להמלצות שונה תיחומם של פיקוד צפון ושל פיקוד מרכז: בתחום פיקוד מרכז נכללו עתה מישור החוף מהשרון בצפון ועד קו אשקלון-מורדות דרום־מערב הר חברון, כל אזור השפלה ופרוזדור ירושלים וגם ירושלים עצמה.⁹⁷ בהמשך שונה שוב תוואי הגבול בין פיקוד צפון לפיקוד מרכז, עם השבתו של גוש נתניה לתחום פיקוד מרכז עד תחילת דצמבר 1955. הגבול הצפוני של פיקוד מרכז, ובכללו גבול המנהלה המרחבית, השתרע לאורך הקו זיתא-ג'ת-להבות־חביבה-כפר־ברנדייס-חרב־לאַת-מכמורת. כפי שצוין, שינוי זה לא השפיע על אופן כפיפותם של הכוחות, וחטיבה 17 וחטיבת משמר 25 הושארו בסדר הכוחות של פיקוד הצפון.

95. בספטמבר 1955, בשל מתיחות בגבול המצרי, תוגברה היערכות הכוחות במרחב פיקוד דרום. משהתפוגגה המתיחות והשתררה רגיעה החליט המטה הכללי לצמצם את המערך המגויס ולהעמידו על הכוח ההכרחי בלבד. בהדרגה שוחררו עוצבות מילואים ויחידות מילואים, ומערך התחזוקה צומצם בהתאם. ראו אג"ם/ מבצעים מ"מ 7 בספטמבר 1955, הוראה מבצעית מס' 5, א"צ 15/1956-637.

96. מסמך אג"ם/מ"מ 21 בספטמבר 1955 ומ"מ 6 באוקטובר 1955, ומסמך מפקדת פיקוד המרכז מ"מ 12 באוקטובר 1955, הקמת מפקדת פיקוד דרום, א"צ 115/1956-644.

97. מסמך אג"ם/מ"מ 28 בנובמבר 1955, פקודת ארגון - שינויי כפיפות וגבולות פיקוד צפון ופיקוד מרכז, א"צ 115/1956-644.

ארגון הכוחות ב'מבצע קדש'

במבצע קדש השתתף רק פיקוד מרחבי אחד, הלוא הוא פיקוד דרום, שבראשו עמד אלוף אסף שמחוני. במאמר זה אין כוונה לנתח את מהלכי המלחמה אלא רק להציג את איגודי הכוחות במ.

סדר הכוחות במבצע סיני כלל שתי מפקדות אוגדות ייעודיות שהוקמו אד-הוק (אוגדה 38 בפיקוד אלוף-משנה יהודה ואלך, ואוגדה 77 בפיקוד אלוף חיים לסקוב, שהתבססה על מפקדת גייסות השריון); חמש חטיבות חי"ר (חטיבה סדירה - חטיבה 1, וארבע חטיבות מילואים - מפיקוד צפון חטיבה 9, מפיקוד מרכז חטיבות 4 ו-10 ומפיקוד דרום חטיבה 11); חטיבת הצנחנים על שלושת גדודיה - גדוד 890, גדוד 88 (נח"ל מוצנח) וגדוד 771 (מילואים), ושלוש חטיבות שריון (חטיבה סדירה מפיקוד דרום - חטיבה 7, ושתי חטיבות מילואים - מפיקוד מרכז חטיבה 27, ומפיקוד צפון חטיבה 37).

מהלכי הקרב התנהלו לאורך חמישה צירים עיקריים: הראשון - הציר הדרומי, ציר אל-כונתילה-מעבר המתלה, ובו לחמה חטיבת הצנחנים; השני - הציר המרכזי, קצימה-ביר-גפגפה ולכיוון איסמעיליה, ובו לחמה אוגדה 38, שבה נכללו חטיבת חי"ר 4 וחטיבת שריון 7, חטיבת חי"ר 10 וחלק מחטיבת שריון מילואים, וחטיבה 37 (פעילותה של אוגדה זו לא היתה עצמאית ושובשה בגלל התערבותו של אלוף הפיקוד במהלכים האופרטיביים של יחידותיה ובשל התערבות הרמטכ"ל, רב-אלוף משה דיין, שקבע את החפ"ק של האוגדה במפקדתה); הציר השלישי היה הציר הצפוני, ציר החוף רפיח-אל-עריש ולכיוון קנטרה, ובו לחמה אוגדה 77, שכללה את חטיבת גולני ואת חטיבת שריון מילואים 27; הרביעי היה ציר רצועת עזה, שבו נלחמו חטיבה 11 וחטיבה 12, והחמישי - ציר אילת-מצרי טיראן לאורך מפרץ אילת, ובו לחמה חטיבה 9.

סיכום

מאז תחילת דרכו של צה"ל במלחמת העצמאות ועד מבצע קדש עבר הפיקוד המרחבי שבעה שינויים, שנבעו מנסיבות ומאילוצים מבצעיים ומתמורות שחלו בתפיסות הפעלת הכוח. ראשיתו של הפיקוד המרחבי היתה בתחילת מלחמת העצמאות, עם קביעתן של חטיבות חיל השדה וחטיבות הפלמ"ח כמסגרות הקשורות ופועלות בתחום טריטוריאלי מוגדר ובפיקודן יחידות חיל המשמר. החטיבות, שבתחילה פעלו במסגרת ארגון 'ההגנה' ואחר-כך כחלק מצה"ל, היו המסגרות הפיקודיות העליונות: הן פעלו בהנחייתו הישירה של המטה הכללי ולמעשה היו המסגרת הפיקודית הטריטוריאלית הגבוהה ביותר.

לראשונה שונה הארגון המרחבי של צה"ל בתחילת ההפוגה השנייה, עם קביעתן של ארבע מפקדות החזיתות מול מערכי צבאות ערב שפלו לארץ. קביעתן נועדה ליצור מסגרות פיקודיות שיפעלו בתחום טריטוריאלי מוגדר, ישחררו את המטה הכללי מהנחיה אופרטיבית-

טקטית של המשך המערכה ויהוו דרג בינו לבין החטיבות. בשל כך הוחלט להגדיר את החטיבות כניידות ולא לקשור אותן למסגרת טריטוריאלית. יחידות חיל המשמר, שמטבען היו ניידות, הופרדו אפוא מן החטיבות, ולצורך כך נקבעה מסגרת ביניים מרחבית בחזיתות – המחוז, שלרשותו הועמדו גדודי חיל המשמר שהוקמו על יסוד הנפות עוד בתחילת המלחמה. לקראת מבצעי ההכרעה הועברו חטיבות חיל הרגלים הניידות מאזור לאזור בהתאם לריכוזי המאמץ שנדרשו.

בראשית 1949, בתום מבצעי ההכרעה ועם תחילת שחרורם של חיילי המלחמה, חל שינוי נוסף בארגון הכוחות: גדודי חיל המשמר הועברו לחטיבות, החטיבה הממוכנת (חטיבה 8) בוטלה והוקמו שתי חטיבות חדשות. ואולם, למרות שינוי זה נותרה בעינה המסגרת המרחבית העליונה, היא מפקדת החזית.

השינוי המרחבי השני התחולל לקראת קיץ 1949, לאחר החתימה על הסכמי שביתת-הנשק עם מצרים, לבנון וירדן, משהתברר כי ההפוגה אינה זמנית וכי המלחמה עם מדינות ערב הסתיימה. שינוי זה התבטא בביטול ארבע מסגרות החזיתות ובהקמת שלוש מפקדות מרחביות במקומן. מפקדות אלה נועדו להיות התשתית הפיקודית והארגונית לבניית צה"ל במתכונתו החדשה, שגובשה בהדרגה עם התקדמות המשאומתן על הסכמי שביתת-הנשק עם מצרים, לבנון וירדן ושסוכמה סופית בקיץ 1949, לאחר החתימה על אחרון ההסכמים – הסכם שביתת-הנשק עם סוריה.

החל מ-1950, עם הקמת צה"ל במתכונתו החדשה, היו הפיקודים המרחביים המסגרות העליונות לבניית כוחות היבשה ולהפעלתם. הם נדרשו להיות בעלי האחריות המבצעית והמנהלתית במרחביהם, לקרוא לחיילי המילואים, לאמנם, לקלטם ולהציבם בסדר הכוחות הפיקודי, ולכונן מערך של הגנה מרחבית. כדי לאפשר למפקדת הפיקוד לשלוט על שטחה ועל כוחותיה נקבע כי המחוז ימשיך להיות מסגרת משנה אופרטיבית ומסגרת פיקוד על ההגנה המרחבית ועל יישובי הספר, וכמו כן ישמש מרחב גיוס החטיבה להגנה על גבולותיו. השינוי המרחבי השלישי חל באביב 1950, עם תחילת ארגונו של צה"ל מחדש. הואיל ומערך המילואים נבנה על בסיס טריטוריאלית, הוחלט כי החיילים יגויסו לפי מקום מגוריהם באותה מתכונת שהיתה נהוגה בארגון 'ההגנה' לפני מלחמת העצמאות. כמו כן הוחלט על הקמת מסגרת פיקודית טריטוריאלית רביעית, שנקראה הפיקוד השמיני. ייעודה היה לעסוק בארגון החטיבות שחייליהן מתגוררים באזור תל-אביב ולהיות אחראית מבצעית ומנהלתית למרחב זה. מסגרת זו התקיימה כשנתיים וחצי, ובשלהי 1952 פורקה בגלל בעיות תקציביות ולאחר שהוערכה מחדש מידת חשיבותה המבצעית. באותה עת הוחלט גם להפריד את החטיבה ממפקדת המחוז, לבטל את המחוז כמסגרת משנה של הפיקוד המרחבי ולהגדיר את הגוש כמסגרת הגבוהה להפעלת מערך ההגנה המרחבי. פירוק הפיקוד השמיני וביטול מפקדת המחוז היו השינוי הרביעי בארגון הגאוגרפי של כוחות היבשה.

החל משלהי 1953, עם שינוי תפיסת הביטחון ל'אופנסיבית-דפנסיבית', משהובהר כי בעתיד תתנהל המערכה מחוץ לגבולות המדינה, הוחל לדון בהקמת מסגרות משנה שיעזרו למפקדת הפיקוד: האוגדה הייעודית, שהיתה אמורה לסייע למפקדת הפיקוד בכל הקשור

לבניין הכוח הלוחם הנייד ולהפעלתו, ומפקדת ההגנה המרחבית הפיקודית, שנועדה לארגן את המערך הנייח במרחב הפיקוד בעת רגיעה ולקבל לידיה את האחראיות לו בעת מלחמה, עם יציאת הכוחות אל מחוץ לגבולות הארץ למערכה בשטחי האויב. קביעות אלה היו השינוי החמישי באופן הארגון המרחבי של כוחות היבשה.

בשלהי 1954 התרחש השינוי השישי, שגם הוא, כמו זה שחל שנתיים קודם לכן, נבע מאילוצים כלכליים. במסגרתו הוחלט לבטל את מפקדת פיקוד דרום ולהכפיף את מפקדת הדרום לאחראיותה של מפקדת פיקוד מרכז. במשך זמן קצר כלל אפוא מערך צה"ל רק שתי מסגרות פיקודיות מרחביות: צפון ומרכז. באותה עת רועננו תפקידי הפיקוד המרחבי, שנועד לשמש המסגרת המערכתית (האופרטיבית) והמנהלתית הגבוהה של כוחות היבשה בתחום טריטוריאלי מוגדר.

בספטמבר 1955, פחות משנה לאחר שהוחלט על שינוי זה, התחולל השינוי המרחבי השביעי: בעקבות הערכת מצב אסטרטגית הוחלט להקים מחדש את מפקדת פיקוד הדרום כפיקוד אופרטיבי-מרחבי שיעסוק בביטחון שוטף, בתכנון אופרטיבי ובמנהלה מרחבית בתחום שמכביש אשקלון-פלוג'ה-נחל אדוריים ודרומה. כעבור כשנה, במהלך מבצע קדש, היה פיקוד דרום היחיד שהתנסה במערכה, בהיותו המסגרת האופרטיבית שהפעילה את הכוחות במערכה בסיני. ייתכן שביטול מפקדתו ב-1954 והקמתה מחדש בעיצומו של מבצע קדש היו הגורם לכשלון שליטתו של אלוף הפיקוד על המערכה.

לסיום, במאמר זה הוצגו השינויים שחלו בארגון כוחות היבשה במסגרת הפיקוד המרחבי בתקופה שבין מלחמת העצמאות למבצע קדש. למעשה, בתקופה זו התרחשו שבעה שינויים, שנבעו מן התמורות שהתחוללו בזירות המערכה מאז מלחמת העצמאות ובתפיסת הפעלתו של הכוח במהלכה ובתקופה שלאחריה. אופן בניין הכוח השפיע גם על קביעת המסגרות המרחביות, במיוחד בשנת 1950, עת הוקם מערך המילואים של צה"ל. שיקול דומיננטי בקביעת מספר המסגרות המרחביות היה השיקול הכלכלי, שבעטיו חלו שניים משבעת השינויים: ביטול הפיקוד השמיני בשלהי 1952, וביטול מפקדת פיקוד דרום בשלהי 1954. אולם השיקול המכריע בקביעת מספר הפיקודים היה השיקול המערכתי האופרטיבי, והוא שהביא להקמתה מחדש של מפקדת פיקוד הדרום פחות משנה לאחר מכן. נציין כי לקחי מלחמת סיני לא הביאו לסיומו של הוויכוח בעניין אופן הפעלתם של כוחות היבשה, במיוחד בכל הנוגע למקומה של האוגדה הייעודית במסגרת הפיקוד המרחבי. ואולם, הדיון בנושאים אלה חורג ממסגרת הזמן שנקבעה למאמר זה.